

ISTRAŽIVANJE O REPRODUKTIVNIM I RADNIM PRAVIMA ŽENA U SRBIJI

Izdavačice:

Žene u crnom

Jug Bogdanova 18, Beograd

zeneucrnombegrad@gmail.com

www.zeneucrnom.org

Prelom i dizajn:

Škart

Štampa:

Art print, Novi Sad

Tiraž:

300

Sadržaj

Predgovor	5
ISTRAŽIVANJE O REPRODUKTIVNIM I RADNIM PRAVIMA ŽENA U SRBIJI	9
UVOD	9
Reproduktivna prava i klerikalizacija	18
Napomene o istraživanju i istraživačkom metodu	29
ANALIZA EMPIRIJSKOG MATERIJALA	36
Reproduktivna prava	36
Namerni prekid trudnoće	43
Ko bi trebalo da se pita?	47
Opravdani razlozi za prekid trudnoće	50
Pronatalne mere	53
Zašto nemati decu?	57
Zbog čega treba imati (rađati) više dece?	62
Najprihvatljiviji oblik zajednice za rađanje dece	68
Ko sve treba da brine o deci?	73
Protivnici abortusa	77
Očekivanja od države	80
Da li država poštuje i sprovodi zakone?	84
Poštovanje/kršenje radnih prava trudnica i porodilja	87
Koja radna prava žene smatraju najvažnijim?	92
Da li se poštuju radna prava žena?	98
Ko je najodgovorniji za kršenja radnih prava žena?	101
Ko može da zaštići žene kada su im ugrožena radna prava?	105
Da li se ispitanicama redovno isplaćuje zarada?	109
Procena kvaliteta života i zadovoljstva životom	111
TUMAČENJE REZULTATA I KONTEKSTUALIZACIJA	115
Demografski profil i stavovi tipične ispitanice	115
Najvažniji zaključci istraživanja:	118
Literatura:	126
Izvori:	129

Predgovor

Žene u crnom – Beograd i Mreža žena u crnom Srbije organizovale su i sprovele u prvoj polovini 2019. istraživanje o reproduktivnim i radnim pravima u Srbiji. Istraživanje su vodile prof dr. Ildiko Erdei i prof dr. Lidija Radulović (Filozofski fakultet u Beogradu, Katedra za etnologiju), a statistički ga je obradila Andelija Vučurević. Svakako treba pomenuti da je velik broj aktivistkinja naše Mreže (preko 50) sprovedilo u svojim sredinama ankete sa ispitanicama, uglavnom na volonterskoj osnovi. Sve one zaslužuju priznanje i zahvalnost!

Ispitanice su odabране po metodu slučajnog uzorka, a među njima su bile zastupljene žene svih dobnih grupa, različitih stepena obrazovanja i socijalnog statusa, različitog porodičnog, bračnog i roditeljskog statusa. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji cele Srbije. Cilj istraživanja je bio da se stekne uvid u uticaj rastućih tendencija klerikalizacije na stavove žena o reproduktivnim pravima, da se ispitaju stavovi žena o sopstvenim reproduktivnim i radnim pravima, a preko toga i stepen njihove svesti o poštovanju/kršenju ovih prava. Integralni rezultati istraživanja predstavljeni su u ovoj publikaciji.

Ovo istraživanja nadovezuje se na istraživanje Žena u crnom o reproduktivnim pravima i retradicionalizaciji koje je sprovedeno 2008. godine. Međutim, u prethodnom istraživanju nije bilo reči o radnim pravima tako da sadašnje istraživanje omogućava da sagledamo kako žene procenjuju svoje mesto na tržištu rada i uslove pod kojima rade, u vremenu nakon ekonomske krize i intenzivnijeg uvođenja neoliberalnih ekonomskih mera.

Ako želimo da shvatimo o čemu se ovde radi, neophodno je da se krene od socijalnog i političkog konteksta. Nakon pada režima S. Miloševića u Srbiji, počev od 2000. godine na delu je proces tranzicije socijalno-ekonomskog poretku i, istovremeno, proces retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije društva. Tranzicija se zasniva na neoliberalnom modelu, što se, između ostalog, ogleda u smanjivanju radnih prava („fleksibilizacija tržišta rada”), gde su žene najveće žrtve.

Biće dovoljan samo jedan podatak: dok su 2014. godine žene zarađivale u proseku 8,7% manje od muškaraca, tri godine kasnije, 2017, ta razlika u zaradi porasla je na 11%. A ako znamo da je Srbija evropski prvak u nejednakosti (stepen nejednakosti veći je kod nas čak i od stepena nejednakosti u SAD, naravno s time da je nivo američkog standarda suštinski viši od našeg nivoa), onda će biti jasno da je socijalni položaj žena u Srbiji u zabrinjavajućoj meri nepovoljan.

Nakon 2000. godine izostala je bitna dimenzija tranzicije u jednoj zemlji koja je opterećena zločinima koji su u njeno ime (i u organizaciji njenog tadašnjeg državnog vođstva) počinjeni u ratovima 90-ih godina: izostalo je suočavanje sa prošlošću, ali zato nisu izostali procesi retraditionalizacije i klerikalizacije društva.

Srpska pravoslavna crkva, koja je 90-ih godina podržavala (ako ne i inspirisala) ratne zločine i etnička čišćenja u susednim zemljama, a i u samoj Srbiji, uspela se nametnuti kao moralni autoritet državi i društvu. A poznato je koliko u toj crkvi preovladava konzervativizam, koji neretko graniči i sa verskim fundamentalizmom. Odатле proizlazi i instrumentalizacija pitanja ženskih reproduktivnih prava. Sve bučnije i sve agresivnije Crkva (koju u tome u potpunosti podržavaju druge tradicionalne verske zajednice u Srbiji) propagira ograničavanje i u krajnjoj liniji ukidanje stečenih prava žene da raspolaže svojim telom i svojim reproduktivnim sposobnostima. Zahteva se ukidanje prava na abortus, u čemu uz verske zajednice prednjače i desničarske (ponekad otvoreno neofašističke) političke organizacije. Svi oni posmatraju pitanje reproduktivnih prava isključivo u okviru „borbe protiv biološkog nestajanja srpskog naroda“. Na taj način žene se svode na ulogu majki koje će rađati i patrijarhalno vaspitati sinove za buduće ratove i čerke koje će tim budućim ratnicima osiguravati potomstvo. Bilo bi idealno sa stanovišta zastupnika takvih retrogradnih shvatanja da se žene vrate u kuću kao što je to bilo u - navodno idiličnim – patrijarhalnim vremenima, da se svedu na ulogu domaćice i majke. Međutim, logika neoliberalnog kapitalizma zahteva svoje: profitu inostranih investitora i domaćih ratnih i postratnih profitera neophodna je potplaćena, jeftina i obespravljenja ženska radna snaga.

Ovo istraživanje pokazuje na koji način žene u Srbiji doživljavaju svoj položaj, šta misle u stanju svojih reproduktivnih i radnih prava, kakve stavove zastupaju i koje predstave o svemu tome imaju. Autorke su rezultate istraživanja detaljno prikazale i vrednovale, tako da nema po-

trebe da se ti rezultati ovde anticipativno izlažu. Ipak, mora se naglasiti jedna stvar: istraživanje daje razloga za izvestan optimizam. Ono je, naime, pokazalo, da niti Crkva niti drugi nosioci repatrijarhalizacije države i društva nisu, bar zasad, uspeli izvesti željenu promenu svesti. Pokazalo se da vrednosti i ciljevi koje fundamentalistička i „patriotska“ propaganda nameću ženama nisu od nekog bitnijeg značaja za žene kada se opredeljuju za to da ne rađaju, ili da rađaju više dece. Autonomno odlučivanje o svom telu i svom životu još uvek ostaje najbliži izbor za većinu ispitаница, kako 2008. godine, tako i danas. Istovremeno, žene su u značajnoj (premda možda još uvek nezadovoljavajućoj) meri svesne svojih radnih prava i problema sa kojima se suočavaju u sferi rada.

Na osnovu svih tih rezultata moguće je nastaviti sa borbom za suzbijanje retrogradnih tendencija repatrijarhalizacije i klerikalizacije društva, tendencija koje su posebno opasne kada su, kao što je kod nas slučaj, udružene s logikom neoliberalnog kapitalizma na balkanski način.

Staša Zajović

Ildiko Erdei

Lidija Radulović

ISTRAŽIVANJE O REPRODUKTIVNIM I RADNIM PRAVIMA ŽENA U SRBIJI

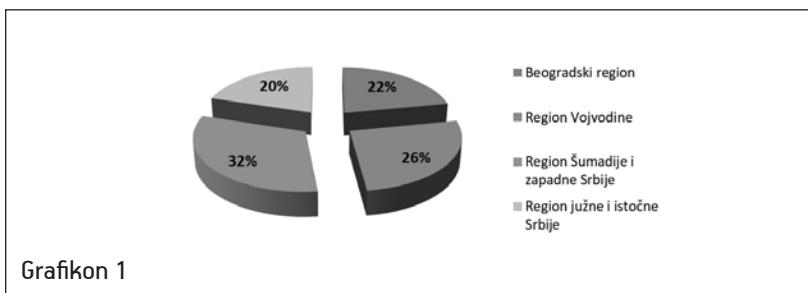
UVOD

Istraživanje koje je pred vama sprovedeno je u prvoj polovini 2019. godine, na teritoriji cele Srbije. Njime je obuhvaćeno 1050 ispitanica, različite životne dobi iz četiri velika administrativno-geografska regiona: Šumadija i zapadna Srbija, Vojvodina, Beogradski region i Južna i istočna Srbija ([tabela 1, grafikon 1](#)). Ispitanice su bile različitog porodičnog, bračnog i roditeljskog statusa, profesionalne i radne istorije i trenutnog položaja u sferi rada. Cilj istraživanja je bio da se ispituju stavovi žena o sopstvenim reproduktivnim i radnim pravima, a preko toga i stepen njihove svesti o poštovanju/kršenju ovih prava. Takođe, želete smo da ispitamo koje su najčešće „loše i povređujuće prakse” koje ispitanice identifikuju u polju kršenja njihovih reproduktivnih i radnih prava, i koje formalne i neformalne institucije vide kao one

koje bi mogle da ih zaštite ili zastupaju u slučajevima kada su im neka prava prekršena.

	N	%
Beogradski region	231	22,0%
Region Vojvodine	274	26,1%
Region Šumadije i Zapadne Srbije	332	31,6%
Region Južne i Istočne Srbije	213	20,3%
Total	1050	100,0%

Tabela 1. Zastupljenost po regionima

Ispitanice su anketirane uz pomoć upitnika sa zatvorenim pitanjima, koji su sprovodile anketarke na terenu. Anketiranje je obavljano lično, u direktnom kontaktu anketarke i ispitanice -licem u lice. Odlučile smo se za slučajni uzorak, u koji su anketarke uključile ispitanice među komšinicama u višepratnim zgradama, posetiteljke društvenih centara, koleginice u školama u kojima rade, pripadnice i korisnice nekih ženskih mreža (npr. žene Rasinskog okruga), žene koje su sretale na pijaci i na ulici... Anketiranje je obavljano na dva načina: uglavnom su ispitanice samostalno popunjavale anketu, dok su u manjem broju slučajeva anketarke čitale anketu i beležile odgovore. Statistička obrada podataka je trajala mesec dana. Podaci iz svakog anketnog upitnika su pojedinačno unešeni u IBM SPSS Statistics 20. U istom programskom paketu je urađena deskriptivna statistika, koja je prikazana za ceo uzorak, ali i po regionima. Ukrštanja su rađena za svako pitanje pojedinačno. Gde je bila mogućnost više odgovora, za svaki odgovor posebno je rađeno ukrštanje. Tri podele su urađene: po

regionima, verskom opredeljenju i školskoj spremi. Za izradu tabela i grafikona korišćen je Microsoft Office Excel 2007. Statističku obradu podataka je uradila Andelija Vučurević.

Imajući u vidu da je u okviru ŽUC-a 2008. godine sprovedeno istraživanje na sličnu temu, o stavovima o reproduktivnim pravima i re-tradicionalizaciji (Zajović 2009, 275-280), pokušaćemo da u onim segmentima istraživanja gde je to moguće (imajući u vidu drugačije naglaske u istraživanjima i različite formulacije pitanja), da uporedimo dobijene podatke sa onima od pre jedne decenije. Ovo bi nam omogućilo da sagledamo da li su se, i na koji način, značajne političke, ekonomske i društvene promene u vremenu nakon svetske ekonomske krize 2008. godine, odrazile na stanje reproduktivnih prava žena, i na to kako ih žene sagledavaju. S obzirom da u prethodnom istraživanju nije bilo reči o radnim pravima, sadašnje istraživanje nam omogućava da sagledamo kako žene procenjuju svoje mesto na tržištu rada i uslove pod kojima rade, u vremenu nakon ekonomske krize i intenzivnijeg uvođenja neoliberalnih ekonomskih mera. Da bismo potpunije razumeli ovaj proces, potrebno je da u najopštijim crtama predstavimo promene koje su se u politici, društvu i ekonomiji desile u tom periodu.

Nakon 2000. godine u Srbiji započinje intenzivna ekonomska i društvena transformacija povezana s reintegracijom zemlje u evropske političke, socijalne i ekonomske tokove. Razaranje ekonomije i društva, te prinudna deindustrializacija koja je započela tokom 1990-ih usled ekonomskih sankcija međunarodne zajednice, imali su devastirajuće posledice po svet rada i zaposlenosti koji je u tom periodu stagnirao, između „prinudnih odmora” i iznuđenih stečaja. Prinudna deindustrializacija je nastavljena i pospešena posle 2000. godine, procesima privatizacije i „strukturalnog prilagođavanja”, u kojima je veliki broj zaposlenih, i u industriji i u javnom sektoru, ostao bez posla. Normativno preuređenje tržišta rada je u periodu postsocijalističke transformacije, nakon 2000. godine, inicirano donošenjem novog Zakona o radu, kojim je započeta i postepena rekonceptualizacija rada, od prava ka garantovanoj mogućnosti. Zakon o radu donet 2001. godine je imao za cilj da započne razgradnju onoga što se prepoznavalo kao „socijalistički” odnos prema radu, radnim odnosima i pravima radnika, jer se smatralo da „prevelika zaštićenost radnika” predstavlja smetnju u rekonfiguraciji ekonomije koja je bila „u tranziciji” ka ka-

pitalizmu. Tako je u odnosu na prethodni period značajno povećana fleksibilnost tržišta rada, u pogledu uslova zapošljavanja i otpuštanja, te kolektivnog pregovaranja. Zakonom iz 2005. godine prava zaposlenih su proširena u odnosu na prethodni zakon, u skladu sa standartima EU i Međunarodne organizacije rada (MOR), ali su sve naredne izmene i dopune Zakona o radu (2009, 2013, 2014, 2017, 2018), išle u pravcu dalje fleksibilizacije rada i smanjivanja striktnosti normi koje bi osigurale i garantovale sigurnost i stabilnost rada. Iako opstaje ideja da se teži zaposlenju na neodređeno (kolokvijalno poznato kao „zapošlenje za stalno”), poslodavci su dobili mogućnost da „na određeno”, preko ugovora, zapošljavaju do 2 godine, a ova mogućnost, zajedno sa prestankom važenja kolektivnih ugovora i otežavanjem sindikalnog delovanja, zaposlene je dovele u izuzetno težak položaj, u kome zbog produženja ugovora i ostanka na poslu prečesto moraju da tolerišu ili prihvate kršenje svojih radnih prava (npr. neplaćeni ili nedovoljno plaćeni prekovremeni rad, isplaćivanje samo minimalne zarade preko računa, ograničavanje korišćenja slobodnih dana, godišnjeg odmora ili bolovanja, tajnost ugovora o radu, koja ih sprečava da o kršenjima svojih prava govore izvan preduzeća...), ili diskriminaciju na radnom mestu. Jandrić i Molnar pišu da je promena Zakona o radu iz 2014. godine uticala i na visinu zarade, tako što je prosečnu zaradu smanjila za 2-3% (Jandrić, Molnar 2017, 6). Sistem naknade za nezaposlenost, kao važan element obezbeđivanja sigurnosti na tržištu rada, takođe je pretrpeo brojne izmene, uglavnom restriktivnog karaktera - smanjena je i visina naknade i obuhvat naknade za nezaposlenost (manje od 10% u poslednjoj deceniji, od 2007.) (Jandrić, Molnar 2017, 6). Istovremeno, izdavanja za aktivnu politiku tržišta rada su bila na izuzetno niskom nivou, pa su se oni koji bi ostajali bez posla morali sami snalaziti, često bivajući prinuđeni da se angažuju u oblastima i vidovima rada koji su bili zakonski neregulisani (ili nedovoljno dobro regulisani), poput rada posredstvom agencija za privremeno zapošljavanje, sezonskog rada i različitih oblika neregistrovanog rada u „sivoj” ili „crnoj” zoni.¹ Kada je, posle 2010. internet postao rasprostranjeniji u

---

¹ U vreme sprovodenja istraživanja Zakon o agencijskom zapošljavanju, koji je trebalo da reguliše povremeno i privremeno zapošljavanje (uključujući i sezonski rad) bio je u skupštinskoj proceduri. Zakon je usvojen krajem 2019. godine, a stupio je na snagu početkom 2020. Iako je doneo neka bolja rešenja za povremeno i privremeno zaposlene, formalno ih izjednačujući sa zaposlenima na neodređeno vreme u pravima na zaradu, pravom na platu istu ili sličnu sa uporedivim radnicima zaposlenim

Srbiji, a istovremeno i brži, veliki deo mlađe populacije je migrirao na internet u potrazi za poslom na globalnoj mreži. Međutim, zahvaljujući s jedne strane nedovoljnoj regulisanosti, a sa druge strane prirodi tih poslova, koji su najčešće „autsorsovani” u manje razvijene zemlje i slabo plaćeni, i ovi poslovi takođe postaju izvor nesigurnosti i ranjivosti radne populacije.

Iako je Jugoslavija nekada bila, a Srbija to ostala, potpisnica međunarodnog Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, rad je faktički prestao da se tretira kao pravo čiji je garant država. On je, u skladu sa novim političkim i ekonomskim doktrinama, rekonceptualizovan kao mogućnost, pri čemu je uloga države, u skladu sa neoliberalnim viđenjem, da obezbedi zakonski okvir za podjednak pristup, u ovom slučaju mogućnosti zapošljavanja, svim građanima. S donošenjem novog Zakona o radu, i nizom njegovih izmena i dopuna, u periodu 2005-2018. zaokružena je transformacija sfere rada, koja je danas mnogo fleksibilnija nego pre 20 godina, i kao takva predstavlja mnogo manji izvor sigurnosti za zaposlene. Ne samo da je smanjena sigurnost posla, već je kvalitet zaposlenosti pogoršan, takođe u pravcu višestruke nesigurnosti, što direktno proizvodi nove vidove ranjivosti ekonomskih subjekata, i na posebne načine žena. Fleksibilizacija rada takođe proizvodi nove oblike i režime zaposlenosti, i zamagljuje granicu između zaposlenosti i nezaposlenosti. O posledicama ove transformacije na ekonomski prava građana govore periodični izveštaji Komisije UN koja razmatra primenu Pakta, ali tim izveštajima se posvećuje minimalna politička i medijska pažnja, iako su oni bogat izvor za evidenciju kršenja ekonomskih prava, i konsekventno register vidova ekonomskog nasilja u tranziciji.

Period postsocijalističke transformacije nakon 2000. obeležen je rastom nezaposlenosti, povezanim sa privatizacijama fabrika i talasom otpuštanja radnika koji su postajali „tehnološki viškovi”. Ovo je dodatno usložnjeno s nastupanjem svetske ekonomske krize, kada je

---

na neodređeno vreme, godišnji odmor, bolovanje, uslove rada, dužinu radnog vremena, pristup objektima za ishranu, sindikati najavljuju da će pomno pratiti kako se Zakon primenjuje u praksi, budući da je usvojen bez podrške tri reprezentativna sindikata. „Stojiljković: Pratićemo primenu Zakona o agencijskom zapošljavanju i zvoniti na uzbunu”, „Danas”, 2.3.2020. <https://www.danas.rs/ekonomija/stojiljkovic-praticemo-primenu-zakona-o-agencijskom-zaposljavanju-i-zvoniti-na-uzbunu/> (pristupljeno 4.3.2020.).

stopa nezaposlenosti naglo uvećana.² U istom periodu 2000-2008. beleži se i smanjenje zaposlenosti, koje se produžava do početka križe i takođe trpi njene posledice, a dugotrajno obeležava stanje na tržištu rada, koje pokazuje znake oporavka tek u poslednjih nekoliko godina.³ Po analizi Jandrić i Molnara, stepen nezaposlenosti u Srbiji u tranziciji je bio daleko veći nego u ostalim zemljama CEE (Jandrić, Molnar 2017, 3). No, mnogo važniji deo njihove analize je onaj koji se odnosi na kvalitet zaposlenosti u sadašnjem trenutku, gde su različiti oblici zaposlenosti klasifikovani prema nivou sigurnosti, jer upravo u ovom delu je izvorište kršenja prava, proizvodnje ranjivosti i povećanje potencijala izloženosti nasilju. Nakon donošenja izmena i dopuna Zakona o radu 2014. godine, uslovi angažovanja radnika, beneficije i sindikalno organizovanje radi zaštite radnih prava su ozbiljno pogoršani, umanjeni i ograničeni, u odnosu na prethodne verzije zakona. Najsigurniji je rad za platu, pod ugovorom na neodređeno vreme i sa punim radnim vremenom. Posle toga je kategorija samozaposlenih (bez i sa drugim zaposlenima). Sledi rad bez ugovora, sa atipičnom vrstom ugovora (preko agencija), zaposlenost u neformalnom sektoru (najnesigurniji i najfleksibilniji). Sve je više prekarnog zapošljavanja, što obuhvata oblike rada pri kojima zaposleni ima ograničeni pristup sistemu socijalne sigurnosti, izraženu nestabilnost posla, niske zarade i visok rizik od pogoršanja zdravstvenog stanja (Jandrić, Molnar 2017, 9; Mihailović 2016). U odnosu na evropski prosek, u Srbiji je izuzetno visoka zastupljenost „ranjive zaposlenosti”, što se odnosi na zaposlenost sa nesigurnim poslovima, sa niskim zaradama i niskom produktivnošću, lošim radnim uslovima, lošim nivoom zaštite na radu, često i bez beneficija. Po učešću „ranjive zaposlenosti” u ukupnoj zaposlenosti jedino se Grčka nalazi ispred Srbije (Jandrić, Molnar 2017, 10).

---

² Anketa o radnoj snazi iz 2012. beleži rekordan procenat nezaposlenosti u Srbiji od kada je ova statistika počela da se vodi 1998. godine, 25,5%. Od izbijanja krize 2008. do 2012. nezaposlenost se povećala za više od 11 procenatnih poena, a bez posla je ostalo oko 600.000 ljudi. Tokom poslednjih nekoliko godina došlo je do pada nezaposlenosti, a po podacima RZS u poslednjem kvartalu 2019. godine nezaposlenost je pala na ispod 10%. RZS, Anketa o radnoj snazi, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20200228-kretanja-na-trzistu-rada-u-cetvrtom-kvartalu-2019/?s=2400> (pristupljeno 6.3.2020.).

³ Stopa zaposlenosti koja predstavlja procenat zaposlenih u ukupnom stanovništvu starosti 15 i više godina, takođe je pala. „Stopa nezaposlenosti u Srbiji rekordnih 25,5%”, Euractiv.rs, <https://naslovi.net/cir/2012-06-29/euractiv/stopa-nezaposlenosti-u-srbiji-rekordnih-25-5/3605828> (pristupljeno 5.3.2020.).

Ovo je važno imati na umu, pošto mnoga istraživanja ukazuju na to da rast fleksibilizacije tržišta rada, koji proizvodi manje siguran i stabilan rad, za ishod ima proizvodnju „ranjivih socijalnih i ekonomskih subjekata”, koji su izloženiji delovanju nasilja, na radnom mestu i izvan njega (up. Đurić Kuzmanović 2019, 23; Pantović, Bradaš, Petovar 2017; Vander Dalen 2013; Ori, Sargeant 2013; Stone 2006; Van Eyck 2002, 2003, Standing 1999). Jedan od najdrastičnijih primera poznatih u javnosti bila je južnokorejska fabrika „Jura” u Leskovcu gde su radnicima, između ostalog, ograničavane pauze za odlazak u toalet, i savetovano im je da nose pelene, a ispostavilo se i da su ugovori o radu bili tajni.⁴ Rezultati istraživanja o uslovima rada u nekoliko preduzeća tekstilne i industrije obuće u Srbiji, koje su sproveli Clean Clothes Campaign i Rosa Luxenburg fondacija tokom 2017. godine, ukazali su na katastrofalne uslove rada u ovim pretežno „ženskim” industrijama. Prosečne neto zarade u industriji odeće (218 evra) i industriji kože i cipela (227 evra) ne samo da su manje od prosečne plate na nivou celokupne ekonomije, već su ispod svakog egzistencijalnog minimuma. Prosečna plata u istraživanim fabrikama ne pokriva minimalne troškove za život domaćinstva (primera radi, iznos minimalne potrošačke korpe za domaćinstvo je u vreme istraživanja iznosio 278 evra), i nalazi se ispod granice siromaštva za četvoročlanu porodicu (256 eura). Pored potplaćenosti, u ovom istraživanju se navode najčešći oblici kršenja radnih prava i diskriminacije na radnom mestu: „nepoštovanje radnika/ca, zastrašivanje, pritisci nadzornika; stvaranje atmosfere straha, i stalno prisutna pretnja otkazom ili relokacijom; ograničavanje ili zabrana upotrebe toaleta; ilegalno prekoračenje prekovremenih radnih sati, ponekad legitimirano „saglasnošću” radnika/ca; neplaćen ili neadekvatno plaćen prekovremeni rad (prema zakonu, zarada za prekovremeni rad bi trebalo da bude 26%); loš kvalitet vazduha, leti previsoke, a zimi niske temperature i prašnjave radne prostorije, koje utiču na zdravlje radnika; nezakonito produženje kratkoročnih ugovora preko dve godine; neodobravanje punog godišnjeg odmora (20

---

⁴ Lj. Bukvić, „Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene”, Danas, 27.4.2016. <https://www.danas.rs/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>. (pristupljeno 2.3.2020.). Svedočanstvo o sličnom obliku zlostavljanja na radu pružila je i zaposlena u fabrici „Geox” u Vranju. „I u Geoksu radnici moraju da nose pelene”, Radio 021, <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/140471/I-u-Geoksu-radnici-moraju-da-nose-pelene.html>. (pristupljeno 2.3.2020.).

dana po zakonu); prijavljeni slučajevi žena koje su morale potpisati da neće zatrudneti naredne dve ili više godina.”⁵

Pored toga što su im radna prava ugrožena na samom radnom mestu, mnoge žene se suočavaju sa diskriminacijom i ranije – prilikom traženja posla, ili na intervjuima za posao, kada se od njih traži da iznose lične podatke o tome da li planiraju porodicu, i imaju li dece, ili se dobijanje posla uslovljava time da se nemaju deca. „Mere štednje”, koje su jedna od standardnih elemenata neoliberalizacije ekonomije, uobičajeno se odražavaju na smanjenju finansiranja javnog sektora (javna uprava, obrazovanje, zdravstvo) u kome dominiraju žene, a takođe povlače i smanjivanje socijalnih davanja, među kojima su i naknade za trudničko i porodiljsko odsustvo, kao i finansijska podrška porodicama sa decom.⁶ Uobičajene „uštede” u domenu javne potrošnje su dobile novu dimenziju nakon ekonomske krize 2008. godine, a u Srbiji su intenzivirane posle 2012. godine, kada je neoliberalizacija dobila nov zamah. Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom iz 2018. godine, zbog više odredbi kojima se pojedine kategorije trudnica dove u neravnopravan položaj, nalazi se pred Ustavnim sudom, koji treba da utvrdi ustavnost pomenutih odredbi, a zajedno sa novodnenim Zakonom o zdravstvenom osiguranju (2019), trudnice se, kroz loše finansijske uslove koje ovaj zakon reguliše, praktično prisiljavaju da rade do pred sam porođaj, nezavisno od toga da li imaju normalnu ili rizičnu trudnoću.⁷ Razlike u zaradama takođe opstaju. Pilot-istraživanje o strukturi zarada u 2014. godini koje je sproveo RZS pokazalo je da su žene bile plaćene manje od muškaraca za 8,7%. Noviji podaci ukazuju da se rodni jaz u zaradama u međuvremenu produbio - razlika između primanja žena i muškaraca sa istim radnim karakteristikama (vezanim za obrazovanje, radno iskustvo, zanimanje, sektor delatnosti i sl.) je danas oko 11%. Drugim rečima, „žena u Srbiji bi morala da radi 40 dodatnih radnih dana kako bi zaradila istu godišnju zaradu kakvu ima muškarac sa njenim radnim karakteristikama.” (Jandrić, Molnar 2017: 17).

---

⁵ https://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/Serbien_Ser_web.pdf.

⁶ Uporediti: Kristin Vanden Dalon, „Uticaj ‘mera štednje’ na žene u Evropi: žene plaćaju krizu”, Marks 21, 5.5.2013. <https://marks21.info/uticaj-mera-stednje-na-zene-u-evro-pi-zene-placaju-krizu/> (pristupljeno 8.3.2020.).

⁷ Katarina Đorđević, „Novi zakon nepovoljan za trudnice”, „Politika”, 4.4.2019. <http://www.politika.rs/sr/clanak/426632/Drustvo/Novi-zakon-nepovoljan-za-trudnice> (pristupljeno 8.3.2020.).

Svemu ovome treba dodati i narastajuću društvenu nejednakost u Srbiji, na koju ukazuje više istraživanja u proteklih nekoliko godina. Pokazuje se da u Srbiji raste broj onih sa minimalnim zaradama: čak 20% zaposlenih prima između 20.000 i 25.000 dinara, dok 2/3 zarađuje manje od republičkog proseka. Tzv. Džini indeks, indeks društvene nejednakosti je 2018. godine u Srbiji bio najveći u Evropi (38,6 poena), veći čak nego u SAD, koje važe za društvo u kojem je društvena nejednakost velika i normalizovana (Krek 2018). Autori analize o dohodovnoj nejednakosti (Arandarenko, Krstić, Žarković-Rakić 2017) ukazuju na to da je nejednakost kočnica ekonomskog rasta, ali i potencijalni izvor društvene i političke nestabilnosti, što će se svakako posebno odraziti na ranjive grupe, među kojima su i žene.

Kako se ove ekonomske promene odražavaju na društveni položaj i iskustvo žena? Da li ovo opšte obesnaživanje i nesigurnost u ekonomskoj sferi i sferi rada imaju uticaja na odluke koje se donose u privatnoj sferi, uljučujući za žene važne odluke u vezi sa njihovim reproduktivnim zdravljem? Da li se promene u sferi rada odražavaju na podelu rada u domaćinstvu, i na koji način se to odvija? Da li je žena i dalje pod „dvostrukim teretom”? Šta su retradicionalizacija i klerikalizacija društva donele u svakodnevici žena?

Reproduktivna prava i klerikalizacija

Status i uloga Pravoslavne crkve u Srbiji nakon 2000. godine, u odnosu na period 80-tih godina kada je započela desekularizacija društva, značajno su promenjeni ka klerikalizaciji koja se ogleda u sve većem uticaju i širenju interesa SPC na politički, kulturni i društveni život. Izjava predsednika Srbije, Borisa Tadića, 2005. godine, da crkva „treba da se pita o mnogim veoma važnim pitanjima života pojedinca i života društva”, ukazivala je na promenu u odnosima između crkve i države. U ovom pogledu, Srbija nije izuzetak u odnosu na ostala postsocijalistička društva u tranziciji - klerikalizacija i promenjena ali nejasna uloga religijskih zajednica karakteristična je posebno za ona sa dominantnom Katoličkom crkvom. Srpska pravoslavna crkva se, međutim, ne bavi socijalnim problemima svojih vernika, kako bi se očekivalo, već javnim politikama i državnim pitanjima. Najpre je, već u novembru 2000. godine, Arhijerejski Sabor SPC uputio zahtev državnim institucijama za uvođenje veronauke u državne škole, a zatim i za uvođenje verske službe u vojne institucije imenovanjem posebnog episkopa za saradnju sa vojskom. Bogoslovski fakultet je враћен u sastav Univerziteta u Beogradu, država finansira izgradnju i obnovu crkava, i donosi problematičan Zakon o verskim zajednicama. Ovim zakonom se privileguje Srpska pravoslavna crkva koja nesumnjivo teži ka tome da se proglaši državnom crkvom.

U Srbiji se od strane vlasti, desničarskih grupa i verskih organizacija, pre svega Srpske pravoslavne crkve, instrumentalizuje pitanje reproduktivnih prava i odgovornost žena za smanjenu stopu nataliteta. Ideologija klerikalizma se višedecenijski ustaljuje u Srbiji različitim pokusajima Srpske pravoslavne crkve i desničarskih fundamentalističkih organizacija da ograniče reproduktivna prava žena, pre svega da se namerni prekid trudnoće okvalificuje kao ubistvo. Malo je poznato da i u Srbiji postoji *pro-life* pokret, čiju okosnicu čini Udruženje građana Srpski sabor Dveri (danas politička stranka Srpski pokret Dveri). Oni

deluju pod blagoslovom SPC, a od 2003. godine izdaju časopis *Dveri srpske*,⁸ koji izlazi „četiri puta godišnje o velikim crkvenim praznicima”. Jedan od brojeva, izšao na Sretenje 2010. godine, posvećen je borbi za opstanak srpske porodice i *pro-life* pokretu koji su osnovali Dveri pod nazivom *Pokret za život*.⁹ Pokreti *pro-life* i *pro-choice*, nastali u Americi, suprotstavljeni su u svom odnosu prema namernom prekidu trudnoće. *Pro-life* zagovara da ljudski život započinje u trenutku začeća i zalaže se za zabranu abortusa, dok se *pro-choice* pokret zalaže za pravo žene na izbor da prekine neželjenu trudnoću. Dveri promovišu *Pokret za život* kao prvu *pro-life* kampanju za očuvanje „svetinje ljudskog života od trenutka začeća”, za afirmaciju porodičnih vrednosti i zaustavljanje „biološkog nestajanja srpskog naroda”.¹⁰ U javnom diskursu u Srbiji ova debata nije dobila na značaju, međutim, u ponenumotu časopisu o tome piše dr Nemanja Zarić kao o „najbespoštijem ratu” koji se vodi između „Kulture Života i Kulture Smrti”. Ovoj borbi pridaje se religijska konotacija kao borbi dobra i zla, Boga i Satane. „Boga, Koji je Davalac Života, i Satane, koji je uništitelj Života. Kao što je osnova Kulture Života Sveta Trojica, tako i Kultura Smrti ima svoje ‘sveto’ (satansko) trojstvo. To su: abortusi, kontrola rađanja i seksualno obrazovanje”.¹¹ Srpski sabor Dveri organizovao je niz predavanja po školama, okrugli sto na Mašinskom fakultetu pod nazivom „Odbrana porodice”, medijski je promovisao pokret i internet sajtove www.pokretzazivot.com i www.srpskamreza.com koji više nisu aktivni, kao i nekoliko porodičnih šetnji od 2009. godine. Pored ovog pokreta osnovana su i druga udruženja kao što je *Savez za porodicu i rađanje*, zatim inicijativa *Izaberi život* u Novom Sadu. Iako se ne bi mogli okarakterisati kao „*pro-life*” pokreti, oni se na različite načine bore

---

⁸ *Dveri srpske*, časopis za nacionalnu kulturu i društvena pitanja , god.XI, br.44, 4/2009, Beograd.

⁹ Kako se navodi u „Uvodnom slovu” časopisa cilj *Pokreta za život* je „promovisanje lepote deteta u prenatalnom periodu, kao i promovisanje porodičnih i bračnih vrednosti. Do sada smo posetili na desetine gradova širom Srbije, Republike Srpske i Crne Gore. Održali smo, takođe, stotine tribina u srednjim školama i na fakultetima”. *Dveri srpske*, časopis za nacionalnu kulturu i društvena pitanja , god.XI, br.44, 4/2009, Beograd. 42.

¹⁰ *Dveri srpske*, časopis za nacionalnu kulturu i društvena pitanja , god.XI, br.44, 4/2009, Beograd. 44.

¹¹ *Dveri srpske*, časopis za nacionalnu kulturu i društvena pitanja , god.XI, br.44, 4/2009, Beograd. 29.

za podsticanje nataliteta u Srbiji. Savetovalište za rizičnu trudnoću, zatim *Centar za bebe* ili udruženje *Sačuvajmo bebe*¹² nedvosmisleno imaju podršku države u borbi protiv „bele kuge”.

Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Islamska zajednica Srbije, ostale tradicionalne crkve i verske zajednice, kao i različita udruženja i pokreti postavljaju moralni ideal i podstiču majke da rađaju.¹³ Prekid trudnoće se sa moralnog stanovišta predstavlja kao ubistvo i greh. „Svetost života” se suprotstavlja pravu žene na donošenje odluke o sopstvenom telu i životu, što predstavlja jedno od osnovnih demokratskih prava. Kroz pitanja o abortusu implicitno se otvaraju i druga važna pitanja o mestu i ulozi žene u društvu, pravu na privatnost, ulozi države i javnih politika.

Brojni su primeri nastojanja crkvenih funkcionera da utiču na pro-natalitetnu politiku i ograniče reproduktivna prava žena u Srbiji. Optuživanje i kritikovanje je najčešći model koji se primenjuje u javnoj sferi. S vremena na vreme se žene optužuju da ubijaju nerođenu decu, da ruše tradicionalnu porodicu, da su najveća pretnja ostvarivanju nacionalnih interesa jer - kako se često može čuti jedna te ista metafora i od predstavnika vlasti i od crkvenih funkcionera – „žene su odgovorne za nestajanje, na godišnjem nivou, jednog manjeg grada u Srbiji”.¹⁴ Sa Sabora SPC 2013. godine izdato je saopštenje za javnost i upućen apel državnim institucijama da zabrane namerni prekid trudnoće. Sabor je podržao inicijativu lekara vernika, mada ih nije imenovao niti ovu incijativu dokumentovao, da „država zabrani abortus, osim u slučajevima kada se on vrši iz medicinskih razloga. Sabor apeluje na savest roditelja, vaspitača, državnih činovnika i svih koji mogu ga

---

¹² Pouzdani statistički podaci o broju abortusa u Srbiji ne postoje. I pored toga u javnosti se često pojavljuju podaci o 150.000 do 200. 000 abortusa. Udruženje *Sačuvajmo bebe* organizovalo je skup *Dani beba* u junu 2015. godine sa ciljem da ukaže na problem velikog broja abortusa u Srbiji. Vidi: „Strašna statistika: U Srbiji godišnje više od 150.000 abortusa”, 6.6.2015. <https://iskra.co/srbija/strasna-statistika-u-srbiji-godisnje-vise-od-150-000-abortusa/> (pristupljeno 26.2.2020).

¹³ „Patrijarh Irinej: Čedomorstvo je najveći zločin ovog veka”, 5.3.2018. <https://www.espresso.rs/vesti/drustvo/230927/patrijarh-irinej-cedomorstvo-je-najveci-zlocin-ovog-veka> (pristupljeno 26.2.2020).

¹⁴ Na primer, načelnica Odeljenja za demografiju Republičkog zavoda za statistiku navodi da, samo na razlici u broju rođenih i umrlih, godišnje nestane jedan manji grad kao što je Novi Bečeј. Zoran Glavonjić, „Svake godine grad manje u Srbiji” 20.01.2020. Radio slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/godisnje-grad-manje-u-srbiji/30387544.html> (pristupljeno 26.2.2020).

utiču na stanje u društvu da učine sve što mogu da među nama, uprkos materijalnoj oskudici, slavljenje života kao najvećeg Božjeg dara postane alternativa svesnom kultu smrti...”¹⁵. Sveti arhijerejski Sinod i Patrijarh Pavle su u Božićnoj poslanici još 1995. godine opominjali majke da će ih nerođena deca pitati: „Zašto ste nas ubile, zašto nas niste rodile?”.¹⁶ Povodom ove poslanice Beogradski ženski lobi uputio je Srpskoj pravoslavnoj crkvi protestno pismo zbog uskraćivanja prava ženama „da slobodno odlučuju o rađanju, to jest da budu gospodarice svojih tela” (Stevanović 2012, 88). Od tada pa sve do danas u gotovo svakoj Božićnoj poslanici žene su nazivane čedomorkama i nedostojnim roditeljima, one su „samožive, žrtvuju najsvetije što im Bog daruje, grešnice, materinsku utrobu, radionicu života pretvaraju u radionicu smrti i ništavila” (poslanica 2008. godine). U Božićnoj poslanici 2007. godine pisalo je: „Najveći previd činimo u vezi sa čedomorstvom, jer nećemo da priznamo da je to greh ubistva deteta, motivisan sebičnošću nedostojnih roditelja. To je najgnusnije ubistvo, odbijanje blagoslova Božjeg i uskraćivanje prava na život novoj ličnosti. Još nerođeno dete nije bezimeni zametak, fetus, to je čovek – duša živa. Znamo da će neki samozvani zaštitnici opet reći kako Crkva uskraćuje ljudska prava i slobodu, ali neka znaju da mi opominjemo iz ljubavi, bez omalovažavanja!”. Uskršnja poslanica iz 2017. godine tvrdi: „Čedomorstvo je svagda i svugde, pa i u našem narodu, smrtni greh koji vapije nebu. Prestanimo ubijati svoju sopstvenu decu u utrobi! I ona imaju pravo na život i na vaskrsenje. Pitamo se gde su vajni ‘borci za ljudska prava’ da zaštite najslabije, a to su još nerođena deca u utrobi svojih majki”. Informativna služba Srpske pravoslavne crkve 15. marta 2000. godine uputila je poziv sveštenstvu da lekarima i babicama za koje se pouzdano zna da vrše abortuse zabrani pričešće i pravo na rezanje slavskog kolača.¹⁷ Poznata je i izjava mitropolita

¹⁵ „Saopštenje za javnost”, 4.6.2013. Zvanični sajt Srpske pravoslavne crkve. http://www.spc.rs/sr/saopshcenje_za_javnost_10 (pristupljeno 11.3.2020.).

¹⁶ Između ostalog u poslanici Patrijarha Pavla 1995. godine se navodi: „Mnoge majke koje nisu želele da imaju više od jednog deteta, danas čupaju kose i gorko ridaju nad izgubljenim jedincima u ovim ratnim sukobima, prokljujući zato često Boga i ljude, ali pri tom zaboravljujući da optuže i sebe što nisu rodile još dece da im ostanu kao uteha”.

¹⁷ Konzervativna institucija kao što je katolička crkva u Poljskoj i Hrvatskoj uvela je mogućnost „prigovora savesti”, na osnovu kojeg lekari i medicinsko osoblje imaju pravo da odbiju da izvrše abortus iako je legalan (Wichterich 2016, 23).

Amfilohija na služenju liturgije u Pećkoj Patrijaršiji 2017. godine da žene „u svojim utrobama pobiju za jednu godinu više dece nego što su pobili Musolini i Hitler i Broz i ovi koji su ovde na Kosovu i Metohiji”.¹⁸ Kada se u Srbiji pokrene problem abortusa ili Parade ponosa svi funkcioneri priznatih, tradicionalnih crkava i verskih zajednica nastupaju složno u javnosti. Beogradski nadbiskup Hočević je u više navrata kao i u Božićnoj poslanici 2019. godine naglasio da „vreme abortusa, surogat majčinstva, droge i eutanazije onemogućava rast i vodi u bolest, ekološke katastrofe, korupciju i urušavanje harmonije porodičnog života”.¹⁹

Predstavnici Srpske pravoslavne crkve se u javnom obraćanju u vezi s namernim prekidom trudnoće nikada ne pozivaju na doktrinarne izvore i kanonsko pravo, već isključivo na tradicionalne vrednosti, moral i ulogu žene kao majke, na odgovornost žena za spas porodice, ugroženost i opstanak nacije.²⁰ Kao što se može zaključiti iz sadržaja navedenih poslanica, Srpska pravoslavna crkva svojim nastojanjima i agresivnim nastupima u javnom diskursu teži ne samo da nametne i usadi stavove svojim vernicima, već da definiše način na koji se vodi debata, pozivanjem nevladinih organizacija - posebno onih koje se bore za prava žena - na odgovornost, kao i da utiče na stavove onih

---

¹⁸ „Mitropolit opet šokira, Amfilohije: srpskinje pobiju više dece nego Hitler i Musolini”, *Blic*, 15.10.2017. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/mitropolit-opet-sokira-amfilohije-srpskinje-pobiju-vise-dece-nego-hitler-i-musolini/559m619> (pristupljeno 26.2.2020).

¹⁹ „Božićna poslanica nadbiskupa Hočevara; Ovo je praznik ljubavi koja otvara vrata razvoja i nepretka”, *Blic* 24.12.2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/bozicna-poslanica-nadbiskupa-hocevara-ovo-je-praznik-ljubavi-koja-otvara-vrata/x7nr32k> (pristupljeno 2.3.2020.).

²⁰ Ministarka u Vladi Srbije, Zorana Mihajlović, kao i poverenica za zaštitu ravnopravnosti Brankica Janković, još uvek odolevaju pritiscima, brane i zastupaju pravo žene da slobodno odlučuje kada i koliko puta želi da rađa. Međutim, kao odgovor u ovoj javnoj debati obično usledi saopštenje SPC kao što je ovo, potpisano od strane episkopa bačkog Irineja: „Svakom iole dobronamernom čoveku, upoznatom sa činjenicom da svake godine u Srbiji umre 30.000 ljudi više nego što se rodi, apsolutno je nesporan apel Njegove Svetosti Patrijarha srpskog g. Irineja, izrečen 24. oktobra 2017. godine na Sajmu knjiga u Beogradu, tačnije na promociji filma i knjige ‘Zatiranje Srba u Bosni i Hercegovini u 20. veku’, ‘da preporučimo našim materama da su dužne da rađaju decu, po Božjem blagoslovu i daru datom majkama, da na taj način ostanemo u istoriji’”, piše u saopštenju SPC koje je potpisao episkop bački Irinej. „Odgovor iz Patrijaršije Zorani Mihajlović”, 26.10.2017. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2918587/odgovor-iz-patrijarsije-zorani-mihajloovic.html> (pristupljeno 25.2.2020.).

koji nisu vernici. Poznato je da religije odgovore na pitanja smisla života i smrti obično predstavljaju kao univerzalne, opštevažeće za sve ljude. Tako se i Srpska pravoslavna crkva obraća „srpskom narodu”, prepostavljajući istovetnost religijskog i etničkog identiteta, bez obzira što nisu svi pripadnici naroda religiozni. Kako ističe Nira Juval Dejvis, žene su u nacionalnim projektima simboli suštine nacije, „one koje biološki, kulturno i simbolički reprodukuju naciju” (Yuval-Davis 2004, 12). Kao posledica ovakvog „oreola”, koji se nameće ženi kao čuvarec nacije i nacionalnog projekta povećanja nataliteta, pojavljuje se najpre potreba za kontrolom ženskog ponašanja, njene seksualnosti, reproduktivnih sposobnosti i ograničenje reproduktivnih prava.

U ovom istraživanju smo, između ostalog, ispitivali povezanost i odnos dve varijable: reproduktivnih prava i samoidentifikacije odnosa prema veri. Tačnije, u kojoj meri su stavovi vernica usaglašeni sa zahtevima i vrednostima koje propagiraju tradicionalne verske organizacije, Katolička i Srpska pravoslavna crkva, islamska i druge verske zajednice. Procenat ispitanica koje su se izjasnile kao vernice, 51%, ne odstupa značajno od istraživanja religioznosti u Srbiji 2006. godine koji iznosi 60% za oba pola (Radisavljević-Ćiparizović 2006, 70), ali u istraživanju 2010. godine znatno više žena 78,7% se deklariše kao verujuće (Blagojević 2011, 64).²¹ U ovom istraživanju koristili smo samoidentifikaciju ispitanica po pitanju verskog opredeljenja, odnosno, zatražile smo da se ispitanice izjasne kao 1) vernica; 2) nije vernica; 3) ne izjašnjava se. Smatrali smo da su ovi pojmovi bliži konvencionalnoj upotrebi i da uključuju različite načine na koje se danas, u modernom društvu, može biti verujući.

Problem reproduktivnih prava i populacionih politika je veoma složen - predmet je naučnih proučavanja iz različitih perspektiva, mesto borbe feminističkih organizacija za prava žena, državni projekat za

²¹ Kvantitativna istraživanja religioznosti bi trebalo uzimati sa rezervom, jer rezultati u velikoj meri zavise od shvatanja ispitanika, njihovih predstava o tome šta se pod određenim pojmom podrazumeva, tako da često dolazi do izjednačavanja konfesionalne pripadnosti ili tradicionalnog odnosa prema crkvi kao kulturnoj baštini i religioznosti. U istraživanju Hrišćanskog kulturnog centra, Centra za evropske studije i Fondacije Konrad Adenauer 2010. godine istraživači uvođe kategoriju „tradicionalni vernik“ uz tumačenje ispitanicima: „Tradicionalni ste vernik, učestvujete u nekim obredima i poštujete običaje, ali niste aktivni u svojoj religioznoj zajednici“. Istraživanje je pokazalo da 39.1% ispitanika pripada ovom tipu vernika, dok za sebe kaže da je religiozno 44%, iako se 93% izjasnilo da pripada nekoj crkvi ili verskoj zajednici (Radić 2011, 64).

spasavanje opstanka nacije, a videli smo da je iz istog razloga i predmet zabrinutosti religijskih organizacija. Pod reproduktivnim pravima se obično podrazumeva²² pravo žene da odlučuje o broju i vremenu ne/imanja dece; dostupnost informacija o seksualnosti i reproduktivnom zdravlju, o prednostima i rizicima lekova i kontracepcije; pravo na adekvatnu zdravstvenu edukaciju i usluge, pouzdanu kontracepciju, besplatan, bezbedan i efikasan abortus. Dakle, pitanje reproduktivnih prava mnogo je šire od prava na abortus, ono uključuje i niz problema na koje žene nailaze u svakodnevnom životu, a koji posledično dovode do abortusa. Pre svega, postoji nedovoljna edukovanost o modernim sredstvima za kontracepciju, te se tako abortus pojavljuje kao glavno sredstvo kontrole rađanja. Kontracepcija se nameće kao ženski problem i briga jer vidimo da je većina kontraceptivnih sredstava napravljena za žene. Ne postoji adekvatno seksualno obrazovanje mlađih i briga društva za reproduktivno zdravlje budućih roditelja, edukacija o tome kako da očuvaju zdravlje, da vode bezbedne seksualne odnose i kako da izbegnu prenosive polne bolesti. Za samostalno i slobodno odlučivanje o reproduktivnim pravima podjednako su značajni ekonomski i strukturni faktori - finansijska (ne)sigurnost, (ne)zaposlenost i (ne)rešeno stambeno pitanje.

Natalitet u Srbiji je počeo da opada u prvoj polovini 20. veka, između dva rata, sa povećanjem broja ilegalnih abortusa koji su, zbog neadekvatnih higijenskih uslova i nestručnih metoda lica koja su ih tajno obavljala, dovodili do visoke stope morbiditeta i mortaliteta žena. Jugoslovenski lekari su na kongresu 1935. godine zahtevali legalizaciju abortusa kojoj se Srpska pravoslavna crkva suprotstavila, i sprečila doношење zakona (Drezgić 2016, 337). Abortus je u bivšoj Jugoslaviji legalizovan 1952. godine u cilju zaštite reproduktivnog zdravlja, ali i kao deo programa emancipacije i poštovanja reproduktivnih prava žena, da bi postepenom liberalizacijom došlo i do zaštite tih prava Ustavnim odredbama 1974. godine.²³ U socijalističkom periodu pronatalitetne politike u zemaljama Istočne Evrope nisu bile efikasne, a tzv „abortusna kultura“ bila je glavna metoda kontrole rađanja u bivšoj

---

²² Na međunarodnoj konferenciji u Kairu 1994. godine reproduktivna prava su istaknuta kao osnovna prava žena, a definisan je i odnos između ljudskih prava i reproduktivnog statusa i zdravlja.

²³ Jugoslavija je bila jedna od tri države na svetu koja je Ustavom regulisala reproduktivna prava žena (Bessemeres, 1980., navedeno prema: Drezgić 2016, 338).

Jugoslaviji kao i danas u Srbiji (Rašević, Sedlecki 2011, 2).²⁴ Pouzdana statistika o broju namernih prekida trudnoće praktično ne postoji od 1990. godine. Međutim, istraživačice Rašević i Sedlecki su, primenom Vestofovog modela, ustanovile da je moguća stopa abortusa u Srbiji za 2007. godinu (2,76) među najvišima u Evropi (Rašević, Sedlecki 2011, 3). Razloge bi, kako se navodi u dosadašnjim istraživanjima, trebalo tražiti u neusaglašenosti između uvođenja liberalizacije abortusa i nedovoljne promocije modernih kontracepcijalnih sredstava, čija je upotreba u Srbiji i danas znatno manja nego u drugim državama Evrope. Naime, seksualna edukacija u školama ne postoji a mreža savetovališta za mlade je slabo razvijena. Na osnovu istraživanja Ministarstva zdravlja 2007. godine, samo 6,1% adolescentkinja i 11,6% žena starih između 20 i 24 godine u „stabilnim partnerskim vezama koristi efikasnju kontracepciju” (vidi kod: Rašević, Sedlecki 2011, 6), dok podaci za žene u braku i stabilnoj vezi variraju od 18 do 22% (UNFPA 2012, Antić et.al. 2013a, navedeno prema Drezgić 2016, 336) u poređenju sa 70% žena u Evropi koje koriste modernu kontracepciju. Decenijama je najprisutniji ustaljeni metod prevencije začeća u široj populaciji, pa čak i među ginekolozima (32,7%) prekinuti snošaj (*coitus interruptus*), (Rašević, Sedlecki 2011, 7). Najčešće se kao subjektivni razlozi za izbegavanje moderne kontracepcije navode: 1) većina žena namerni prekid trudnoće doživljava kao manje štetan od moderne kontracepcije; 2) gotovo podjednak strah da je kontracepcija štetna po zdravlje imaju i one žene koje je koriste kao i one koje ne koriste, a isto mišljenje dele i njihovi partneri (Rašević, Sedlecki 2011, 9); 3) kontracepcija zahteva kontinuiranu primenu; 4) medicinska procedura za uvođenje kontracepcije je komplikovana; 5) pojedina sredstva narušavaju spontanost i kvalitet seksualnog odnosa itd. (Drezgić 2016, 342).

Podaci Republičkog Zavoda za Statistiku iz 2018. godine pokazuju negativni prirodni priraštaj -37 680 (broj živorođenih iznosio je 63 957 dok je broj umrlih 101 655).²⁵ Da bi uticala na ovaj nepovoljni demografski trend, u vreme planiranja i realizacije ovog istraživanja

²⁴ Pojam „abortusna kultura”, kako navode Rašević i Sedlecki, prvi je upotreboio Hervi Dejvid 1917. godine u radu o problemu abortusa u socijalističkim zemljama (Rašević, Sedlecki 2011, 3).

²⁵ Prirodni priraštaj u poslednje četiri godine varira od -36 100 u 2016. godini do -38 828 u 2017. godini. „Vitalni događaji, 2018”. Republika Srbija, Republički zavod za statistiku. 28.6.2019. <https://www.stat.gov.rs/vesti/?a=18&s=1803> (pristupljeno 1.3.2020.).

država je uvela različite mere populacione politike. Krenulo se od fiskalnih mera za podizanje nataliteta koje su se u drugim zemljama Evrope pokazale kao neefikasne. U februaru 2020. godine na sajtu Kabineta ministra zaduženog za demografiju i populacionu politiku kao mere populacione politike navode se: roditeljski dodatak, naknada zarade za porodilje i tri pokušaja biohemski potpomognute oplodnje o trošku države. Roditeljski dodatak za prvo dete iznosi 100.000 jednokratne pomoći, za drugo dete isplaćuje se mesečno u toku dve godine iznos od 12.000²⁶ dinara, dok se za treće dete mesečno isplaćuje 18.000 do navršene desete godine.²⁷ Iako su mediji još u novembru 2019. godine objavili da je iznos za rođenje prvog deteta povećan na 300.000 dinara, a isplata mesečnog iznosa za drugo dete produžena sa dve na pet godina, ovi podaci se nisu mogli videti na zvaničnom sajtu Kabineta ministra ni u februaru 2020. godine.²⁸ Prethodni talas mera populacione politike bio je sproveden tokom ranih 2000-tih, kada su demografi razmatrali rezultate probabilistički koncipiranih projekcija do 2020. i upozoravali na neophodnost delovanja. Tako je početkom 2008. godine Vlada Republike Srbije usvojila *Strategiju podsticanja rada* kojom je predviđeno 66 mera i različitih aktivnosti, a posebno se insistiralo na podizanju svesti, sticanju znanja o reproduktivnom zdravlju, promeni stavova i uverenja (Rašević 2009, 54). Karakteristično je da se ovom Strategijom nisu potencirale ekonomske niti restriktivne mere, jer su iskustva drugih zemalja pokazala da takve mere imaju veoma kratkotrajne demografske efekte i ne daju značajne rezultate. Sem toga, mere direktnе finansijske pomoći za podizanje dece nije bilo moguće realizovati zbog svetske finansijske krize 2008. koja je zahvatila i Srbiju. Dve populacione mere su ipak sproveđene - ro-

---

²⁶ Predstavljajući akcioni plan za populacionu politiku 2018. godine predsednik Vučić je izjavio „Majka koja rodi treće i četvrto dete imaće 30.000 dinara mesečno koje dobija od države, da ništa ne radi i da ima prebivalište na teritoriji Srbije”. „Vučić zloupotrebio i ponizio žene”, *Danas* 19.3.2018. [https://www.danas.rs/drustvo/vucic-zloupotrebo-i-ponizio-zene/](https://www.danas.rs/drustvo/vucic-zloupotrebio-i-ponizio-zene/) (pristupljeno 10.3.2010.).

²⁷ „Mere populacione politike”, Kabinet Ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku. <http://www.mdpp.gov.rs/latinica/populaciona-politika-mere.php> (pristupljeno 1.3.2020.).

²⁸ „Za prvo dete pomoći 300.000 umesto 100.000 dinara, više novca i za one koji planiraju drugo dete”, *Blic* 23.11.2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/za-prvo-dete-pomoc-300000-umesto-100000-dinara-vise-novca-i-za-one-koji-planiraju/4effb5j> (pristupljeno 1.3.2020.).

diteljski dodatak i isplata pune naknade za porodiljsko odsustvo, koje su najnovijim Zakonom o finansijskoj pomoći porodici sa decom iz 2018. godine u praksi postale izvor problema i finansijskih teškoća za porodilje i njihove porodice, što je već pomenuto ranije u tekstu.²⁹ Dakle, populacione mere u Srbiji, u vidu i obimu u kojem su sproveđene, nisu dale pozitivne rezultate. Međutim, demografi upozoravaju da država ne bi smela da dozvoli pogoršavanje ekonomskog i društvenog položaja porodica sa decom, te u tom smislu mora da preuzme na sebe deo troškova, jer depopulacija utiče na opšti društveni i ekonomski razvoj u budućnosti (Đurđev, Arsenović 2015, 79).

U ovom istraživanju ispitivali smo kako žene u Srbiji vide ulogu države i šta bi, po njihovom mišljenju, činilo povoljan ambijent i podsticajne mere za rađanje. Pored finansijskog nagrađivanja³⁰ žena koje rađaju više dece, što očigledno država smatra najvažnijom merom, smatrali smo da bi trebalo više pažnje posvetiti ispitivanju struktturnih prepreka, socijalnih i kulturnih faktora koji utiču na odluke o rađanju. Ovde se, pre svega, misli na državne podsticaje za zapošljavanje žena koje imaju decu, obezbeđivanje zarade koja bi bila dovoljna za zadovoljavanje potreba porodica sa decom, preduzimanje mera za usklajivanje rada i roditeljstva, kao i podržavanje i promovisanje ravnopravnog učešća oba roditelja u odgajanju dece. Istraživanje o uticaju klerikalizacije i retraditionalizacije društva na stavove žena o njihovim reproduktivnim pravima u organizaciji Žena u crnom prvi put je sprovedeno 2008. godine, na uzorku od 987 ispitanica (Zajović 2009, 275). Neke od rezultata iz tog istraživanja uporedićemo sa rezultatima istraživanja koje je sada pred vama (u meri u kojoj je moguće, imajući u vidu da je istraživački instrument promenjen i proširen u istraživanju sprovedenom 2019. godine), i pokušati da pokažemo da li je došlo do promena u ispitivanim stavovima, te u kom smislu i na koji način su sve prisutnija klerikalizacija i državne populacione politike uticale na stavove žena u Srbiji. Ispitivale smo koliko je ovakva klima uticala na ono što je i bio cilj Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve i Islam-

²⁹ Roditeljski dodatak za 2009. godinu iznosio je za rođenje prvog deteta 27.136 dinara jednokratno, za drugo, treće i četvrto dete isplata se vršila u 24 rate i to u iznosima 106.112, 190.992 i 254.654 dinara (Rašević 2009, 56).

³⁰ Primeri drugih vidova nagrađivanja postojali su i u socijalističkom periodu. Na primer, nagrada za deveto dete je bila kumstvo sa Josipom Brozom Titom. U postsocijalističkom periodu, 1993. godine Srpska pravoslavna crkva na Kosovu i Metohiji je dodeljivala ženama sa četiri i više dece orden „Majka Jugovića”.

ske zajednice Srbije - da (pre)oblikuje svest žena. Da li su i u kojoj meri žene u Srbiji spremne da se odreknu svojih reproduktivnih prava u donošenju odluke da li će, kada i koliko dece roditi? Kako rezultati ovog istraživanja pokazuju, na autonomno donošenje odluka koje se odnose na reproduktivno zdravlje žena utiču mnogobrojni faktori, od kojih smo najvažnije identifikovale: od socijalnih, ekonomskih i medicinskih, do verskih i političkih. Svi pobrojani faktori utiču na snaženje pronatalističkog diskursa koji se proizvodi, kako tvrde njegovi zagovornici, u cilju „zaštite nacionalnih interesa i identiteta”. Međutim, kako je pokazalo ovo istraživanje, teško osvojena reproduktivna prava i slobode za većinu žena predstavljaju sastavni deo njihovog identiteta i samosvesti o pravu na izbor i kontrolu nad sopstvenim telom, kojeg se neće tako lako odreći i pored klerikalne i pronatalističke ideologije kojoj su izložene.

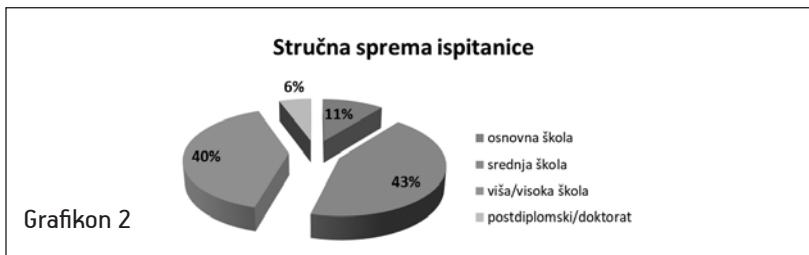
Napomene o istraživanju i istraživačkom metodu

Istraživanje je trajalo dva i po meseca, od marta do sredine maja 2019. godine. Bilo je angažovano 50 anketarki, a na anketu je odgovorilo 1 050 ispitanica iz cele Srbije, po slučajnom uzorku. Zastupljenost po regionima je određena na osnovu podataka Zavoda za statistiku Srbije, na osnovu rezultata Popisa iz 2011. godine ([tabela 1](#)). U odnosu na zastupljenost u opštoj populaciji, u uzorku ovog istraživanja više su zastupljene visokobrazovane žene ([grafikon 2](#), [tabela 21](#)), kao i zaposlene (u uzorku je više od 65% zaposlenih, ([grafikon 3](#), [tabela 22](#)), dok ih u opštoj populaciji ima oko 45%). Takođe, u uzorku preovlađuju mlađe ispitanice - zastupljenost onih ispod 50 godina starosti je veća nego u opštoj populaciji, dok su starije žene podzastupljene, naročito one preko 65 godina starosti ([grafikon 4](#), [tabela 23](#)). Ove karakteristike uzorka treba isto tako imati u vidu prilikom tumačenja rezultata. Statistička obrada anketnih odgovora je trajala oko mesec dana.

Stručna spremam ispitanice	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
osnovna škola	9	3,9%	33	12,0%	41	12,3%	30	14,3%	113	10,8%
srednja škola	83	36,1%	131	47,8%	136	41,0%	104	49,5%	454	43,4%
viša/visoka škola	106	46,1%	92	33,6%	147	44,3%	75	35,7%	420	40,2%
postdiplomski/ doktorat	32	13,9%	18	6,6%	8	2,4%	1	0,5%	59	5,6%
Total	230	100,0%	274	100,0%	332	100,0%	210	100,0%	1046	100,0%

Tabela 21.

Anketarke su do ispitanica dolazile na različite načine. Anketiranje je obavljano lično, u neposrednom kontaktu anketarki sa ispitanicama.

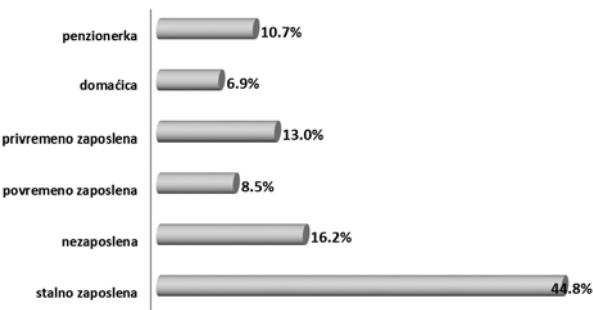
ma. Odlučile smo se za slučajni uzorak, u koji su anketarke uključile ispitanice među komšinicama u višepratnim zgradama, posetiteljke društvenih centara, koleginice u školama u kojima rade, pripadnice i korisnice nekih ženskih mreža (na pr. žene Rasinskog okruga), žene koje su sretali na pijaci i na ulici... Anketiranje je obavljano na dva načina: uglavnom su ispitanice samostalno popunjavale anketu, dok je u manjem broju slučajeva anketarke čitale anketu i beležile odgovore.

Socioekonom-ski status ispi-tanice	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
stalno zaposlena	110	47,6%	113	41,2%	157	47,3%	90	42,3%	470	44,8%
nezaposlena	40	17,3%	48	17,5%	36	10,8%	46	21,6%	170	16,2%
povremeno zaposlena	18	7,8%	23	8,4%	29	8,7%	19	8,9%	89	8,5%
privremeno zaposlena	39	16,9%	36	13,1%	43	13,0%	19	8,9%	137	13,0%
Domaćica	6	2,6%	18	6,6%	29	8,7%	19	8,9%	72	6,9%
Penzionerka	18	7,8%	36	13,1%	38	11,4%	20	9,4%	112	10,7%
Total	231	100,0%	274	100,0%	332	100,0%	213	100,0%	1050	100,0%

Tabela 22.

Anketa kao istraživačka metoda ima svoje nedostatke i ograničenja. Pre svega, u ovom slučaju nismo u mogućnosti da kod svih pitanja procenimo u kojoj meri religiozna verovanja, verske norme i prakse utiču na donošenje odluka u životima vernica. Kako donose odluke, da li koriste različite izvore u zavisnosti od konteksta? Ono što smo na osnovu anketnih odgovora mogle da analiziramo i tumačimo jesu osnovne vrednosti i pretpostavke žena koje su se izjasnile o pitanjima

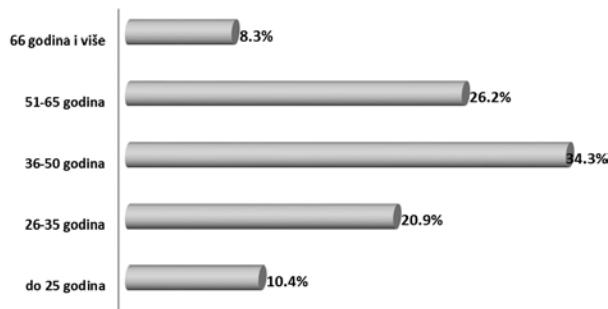
Socioekonomski status ispitanice

Grafikon 3

u anketi, a ne njihova stvarna iskustva i situacije u kojima su bile u situaciji da lično odlučuju. Pored toga, primetile smo da je značajno manji broj žena odgovarao na pitanja u vezi sa kršenjem radnih prava, što nam ukazuje da, iako je bila anonimna, anketa kao metod može izazvati sumnju da je reč o ispitivanju čiji se rezultati mogu iskoristiti protiv njih, i direktno ugroziti njihovu egzistenciju. Verovatno bi drugačije istraživačke tehnike doprinele uspostavljanju poverenja među sagovornicama u istraživanju, i omogućile produbljenje uvide i zaključke. S druge strane, kvantitativno istraživanje daje širi okvir, budući da je rađeno na velikom uzorku, i da su ispitanice bile žene različitog životnog doba, nivoa obrazovanja i radnog statusa, bračnog i partnerskog statusa, religijske opredeljenosti, profesionalne usmernosti, iz svih krajeva Srbije. Anketa nam je omogućila da mapiramo stavove ispitivanih žena na osnovu njihove samoidentifikacije po pita-

Starost ispitanice

Grafikon 4

nju vere, ali ne i na osnovu njihove religioznosti i stvarne prakse u svakodnevnom životu. To, međutim, ne isključuje mogućnost da su pojedine žene imale stvarno iskustvo suočavanja sa donošenjem odluka o prekidu trudnoće i da se to iskustvo reflektovalo i na njihove odgovore u anketi. Isto se odnosi i na njihove odgovore u vezi sa ostalim aspektima reproduktivnih prava, poštovanjem radnih prava, pitanjima diskriminacije na poslu, i očekivanjima koja imaju od države i ostalih aktera u obezbeđivanju zakonom garantovanih prava i sloboda.

Starost ispitanice	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
do 25 godina	27	11,7%	36	13,1%	20	6,0%	26	12,2%	109	10,4%
26-35 godina	52	22,5%	59	21,5%	65	19,6%	43	20,2%	219	20,9%
36-50 godina	70	30,3%	85	31,0%	127	38,3%	78	36,6%	360	34,3%
51-65 godina	64	27,7%	65	23,7%	91	27,4%	55	25,8%	275	26,2%
66 godina i više	18	7,8%	29	10,6%	29	8,7%	11	5,2%	87	8,3%
Total	231	100,0%	274	100,0%	332	100,0%	213	100,0%	1050	100,0%

Tabela 23.

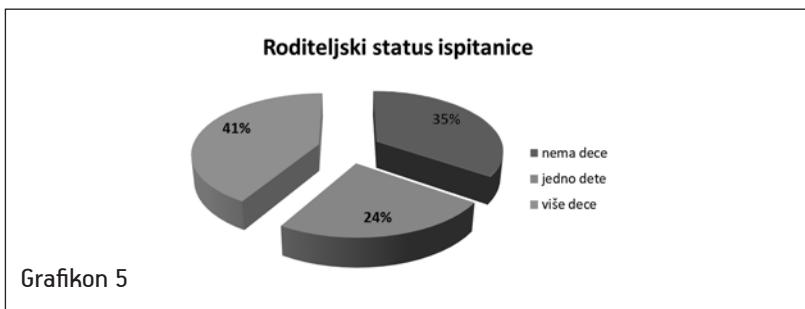
Struktura uzorka: Od 1 050 ispitanica skoro trećina, 31,6% je iz Regiona Šumadije i Zapadne Srbije, 26,1% iz Vojvodine, 22,0% iz Beogradskog regiona i 20,3% iz Regiona Južne i Istočne Srbije ([grafikon 1](#), [tabela 1](#)).

Po životnoj dobi, bilo je: do 25 godina - 10,4%; od 26 do 35 godina – 20,9%; od 36 do 50 godina - 34,3%; od 51 do 65 godina – 26,2%; 66 godina i više – 8,3% ([grafikon 4](#), [tabela 23](#)).

Kada je reč o roditeljskom statusu, 34,6% ispitanica nema decu, 23,9% ima jedno dete; 41,5% ima više dece, i to: dvoje 78,9%, troje 18,2% i četvoro 2,8% ([grafikon 5](#), [tabela 24](#)).

Roditeljski status ispitanice	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
nema dece	108	47,2%	98	35,9%	102	30,8%	53	25,2%	361	34,6%
jedno dete	54	23,6%	55	20,1%	75	22,7%	65	31,0%	249	23,9%
više dece	67	29,3%	120	44,0%	154	46,5%	92	43,8%	433	41,5%
Total	229	100,0%	273	100,0%	331	100,0%	210	100,0%	1043	100,0%

Tabela 24.

Na osnovu verskog opredeljenja bilo je 50,7% vernica, 19,0% nisu vernice, 30,3% se ne izjašnjavaju (grafikon 6, tabela 27.). Najmanje je ispitanica koje su se izjasnile kao vernice u Beogradskom regionu a najviše u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Ispitanice koje se ne izjašnjavaju po pitanju verskog opredeljenja najbrojnije su u Vojvodini, dok je u Beogradskom regionu najviše ispitanica koje nisu vernice. Statistička razlika je veoma značajna na nivou je od 0,01. Ukrštanje verskog opredeljenja i obrazovanja rađeno je u dva pravca: koja je struktura obrazovanja po verskoj opredeljenosti i kakvo je versko

opredeljenje u zavisnosti od nivoa obrazovanja. Ispitanice koje su se izjasnile kao vernice imaju završenu srednju školu 47%, osnovnu školu 14,4%, višu ili visoku školu (postdiplomske i doktorat) 38,6% (**tabela 27a**). Ispitanice sa visokim obrazovanjem su se većinom izjasnile da nisu vernice 60%, što je na nivou statističke značajnosti od 0,01. Skoro 50% je onih koje su visoko obrazovane a ne izjašnjavaju se po pitanju vere. Ukrštanjem nivoa obrazovanja i verskog opredeljenja dobijaju se sledeći rezultati: u svim kategorijama obrazovanja vernice su najbrojnije, sa osnovnom školom 67,3%, sa srednjom školom 55,1% i sa visokom školom 42,5%. Najmanje je ispitanica sa osnovnom školom koje nisu vernice 6%, dok je sa visokim obrazovanjem 24,7%, ispitanica sa srednjim obrazovanjem 16,3% i ovde je veliki statistički značaj na nivou od 0,01. Veći je procenat onih koje su obrazovane a ne izjašnjavaju se po pitanju vere 32,8% (**tabela 27b**).

Versko opredeljenje ispitanice	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
vernica	87	37,7%	114	41,9%	203	61,9%	125	59,0%	529	50,7%
nije vernica	76	32,9%	62	22,8%	30	9,1%	30	14,2%	198	19,0%
ne izjašnja- va se	68	29,4%	96	35,3%	95	29,0%	57	26,9%	316	30,3%
Total	231	100,0%	272	100,0%	328	100,0%	212	100,0%	1043	100,0%

Tabela 27.

Versko opredeljenje i stručna spremna	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnja- va se			
Stručna spremna	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
osnovna škola	76	14.4%	7	3.5%	30	9.5%		
srednja škola	247	47.0%	73	36.9%	128	40.6%		
viša/visoka škola/post- diplomska/doktorat	203	38.6%	118	59.6%	157	49.8%	35.794	0.000**

Tabela 27a.

Stručna spremna i versko opredeljenje	Stručna spremna						HI - kvadrat	
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat			
Versko opredeljenje	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
Vernica	76	67.3%	247	55.1%	203	42.5%		
nije vernica	7	6.2%	73	16.3%	118	24.7%		
ne izjašnjava se	30	26.5%	128	28.6%	157	32.8%	35.794	0.000**

Tabela 27b.

U odnosu na stepen stručne spreme, uzorak su činile ispitanice sa osnovnoškolskim obrazovanjem 10,8%, sa završenom srednjom školom 43,4%, sa višim i visokim obrazovanjem 40,2%, sa master i doktorskim diplomama 5,6% ([grafikon 2, tabela 21](#)).

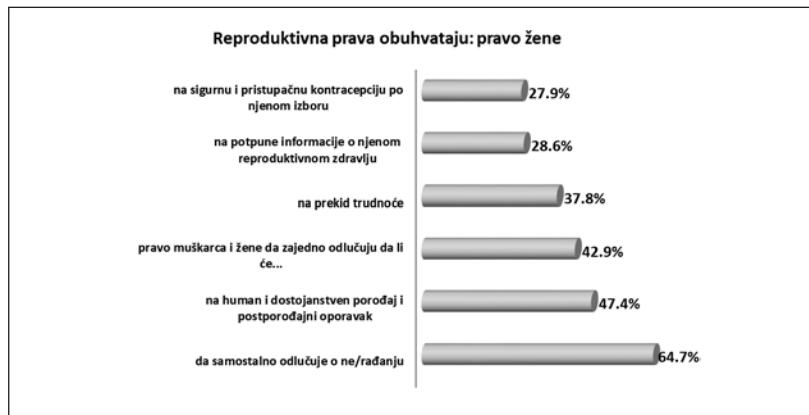
U odnosu na vrstu radnog angažovanja, stalno zaposlenih je bilo 44,8%, nezaposlenih 16,2%, povremeno i privremeno zaposlenih 21,5%, domaćica 6,9% i penzionerki 10,7% ([grafikon 3, tabela 22](#)).

ANALIZA EMPIRIJSKOG MATERIJALA

Reproduktivna prava

Izdvojili smo neka od najvažnijih pitanja vezanih za reproduktivna prava žene. Cilj je bio utvrditi koja od navedenih prava imaju najveći značaj u životima ispitivanih žena. Na ovo pitanje validno popunjениh odgovora bilo je kod 1029 ispitanica. Rezultati su sledeći: 64,7% podržava pravo da žena samostalno donosi odluku o tome da li će, kada, koliko i sa kim imati decu; 37,8% je zaokružilo pravo žene da prekine trudnoću; jednako pravo partnera da zajedno odluče da li će, koliko i u kom razmaku imati potomstvo smatra važnim 42,9% ispitanica; pravo žene na sigurnu i pristupačnu kontracepciju po njenom izboru neosporno je za 27,9%; pravo žene na potpune informacije o njenom reproduktivnom zdravlju 28,6% i na kraju, pravo žene na human i

dostojanstven porođaj i postporođajni oporavak smatra važnim blizu polovine ispitanica 47,4% (grafikon 7, tabela 2).

Grafikon 7

Reproaktivna prava obuhvataju: pravo žene	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
da samostalno odlučuje o ne/radađanju	147	65,9%	187	69,8%	212	64,0%	120	58,0%	666	64,7%
na prekid trudnoće	84	37,7%	119	44,4%	127	38,4%	59	28,5%	389	37,8%
pravo muškarca i žene da zajedno odlučuju da li će...	80	35,9%	105	39,2%	152	45,9%	104	50,2%	441	42,9%
na sigurnu i pristupačnu kontracepciju po njenom izboru	104	46,6%	74	27,6%	71	21,5%	38	18,4%	287	27,9%
na potpune informacije o njenom reproduktivnom zdravlju	65	29,1%	93	34,7%	89	26,9%	47	22,7%	294	28,6%
na human i dostojanstven porođaj i postporođajni oporavak	128	57,4%	141	52,6%	151	45,6%	68	32,9%	488	47,4%

Tabela 2.

Statistički značajne razlike po regionima ne postoje kada je reč o pravu žena da samostalno odlučuju o rađanju dece. Razlog tome trebalo bi tražiti u pruženoj mogućnosti da ispitanice zaokruže više (a najviše tri) od šest ponuđenih odgovora na pitanje. U tom smislu, izvestan broj žena zaokružio je i odgovor o samostalnom donošenju odluke ali, istovremeno, i pravo da partneri, muškarac i žena, zajedno odlučuju o rađanju. Ako uporedimo rezultate odgovora na ova dva pitanja, vidi-mo da su u svim regionima ispitanice, više od 60%, smatralе da je važno da žene samostalno odlučuju o rađanju, osim žena iz Regiona Južne i Istočne Srbije koje su to smatralе u zanemarljivo nižem procentu od 58%. Međutim, iz istog regiona žene su naklonjenije egalitarnom donošenju odluka, tako da nešto iznad 50% žena smatra da je važno da odluku donose zajedno, muškarac i žena. Žene iz Beogradskog regiona takvu mogućnost dozvoljavaju u 35,9% slučajeva dok se za samostalno donošenje odluke opredelilo 65,9% žena. U nešto većem procentu od 69,8% samostalno odluke donose žene u Vojvodini, i približno u istom procentu kao ispitanice iz regiona Beograda, opre-deljuju se za podjednako pravo muškaraca i žena da donose odluke o rađanju (39,2%). Preferencija neotuđivog prava žene na samostalno odlučivanje o sopstvenom telu - koliko, kada i s kim žele da imaju decu – izraženija je u razvijenijim regionima u kojima su žene doživele ličnu emancipaciju i mogućnost da ispolje individualne razlike, iako su patrijarhalni modeli još uvek prisutni a strukturalna nejednakost deo društvenog života. U istočnoj i južnoj Srbiji, a delimično i u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, patrijarhalna porodična struktura i tradicionalno prihvaćen autoritet muškarca u odlučivanju o svim bitnim pitanjima, ostaje referentni okvir u kojem više od polovine žena ne želi da isključi muškarca iz procesa odlučivanja o rađanju dece. Velike, statistički značajne razlike se pojavljuju između žena koje se izjašnjavaju kao vernice, onih koje nisu vernice i onih koje nisu želete da se izjasne. Naime, više od polovina ispitanica vernica smatra da bi muškarac i žena trebalo da zajednički odlučuju o rađanju dece, dok žene koje nisu vernice dele to mišljenje u procentu od 19,4%. Međutim, kada uključimo pravo žene da samostalno odlučuje o rađanju, preko četiri petine ispitanica koje nisu vernice smatra da bi trebalo same da odlučuju o rađanju/nerađanju (84,3%), u odnosu na više od polovine vernica 52,9%.

Na donošenje odluke o rađanju/nerađanju značajno utiče i nivo stručne spreme. Ispitanice sa višom i visokom stručnom spre-

mom smatraju da žene imaju pravo na samostalno donošenje odluka 72,2%, naspram nešto manje od polovine (48,2%) onih sa osnovnom školom (**tabela 34**). Zajedničko odlučivanje podržava više od polovine ispitanica sa osnovnom školom, u odnosu na nešto više od trećine više i visoko obrazovanih. Žene sa osnovnom stručnom spremom u približno istom procentu iznose stav o pravu na samostalno donošenje odluka o rađanju i stav o pravu da i muškarac i žena zajedno odlučuju; međutim, više i visoko obrazovane ispitanice u daleko manjem procentu od 35,3 u odnosu na 72,2% smatra je to pravo jednakom i zajedničko.

Stručna sprema	Stručna sprema						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/ doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
Reprodukтивna prava obuhvataju:									
pravo žene da samostalno odlučuje o ne/rađanju: koliko, kada i s kim će imati decu	Da	54	48.2%	272	61.1%	338	72.2%	27.440	0.000**
	Ne	58	51.8%	173	38.9%	130	27.8%		
pravo žene na prekid trudnoće	Da	22	19.6%	164	36.9%	203	43.4%	22.019	0.000**
	Ne	90	80.4%	281	63.1%	265	56.6%		
pravo muškarca i žene da zajedno odlučuju da li će, koliko i u kome razmaku imati decu	Da	63	56.3%	211	47.4%	165	35.3%	23.023	0.000**
	Ne	49	43.8%	234	52.6%	303	64.7%		
pravo žene na sigurnu i pristupačnu kontracepciju po njenom izboru	Da	20	17.9%	116	26.1%	149	31.8%	9.982	0.007**
	Ne	92	82.1%	329	73.9%	319	68.2%		
pravo žene na potpune informacije o njenom reproduktivnom zdravlju	Da	25	22.3%	113	25.4%	155	33.1%	9.087	0.011*
	Ne	87	77.7%	332	74.6%	313	66.9%		
pravo žene na human i dostojanstven porođaj i postporodajni oporavak	Da	48	42.9%	198	44.5%	241	51.5%	5.576	0.062
	Ne	64	57.1%	247	55.5%	227	48.5%		

Tabela 34.

Ako uporedimo nivo obrazovanja, odnosno stručne spreme, vidimo da korespondira sa verskom opredeljenošću. Nešto više od polovine vernica kao i nešto više od polovine ispitanica sa osnovnom školom smatra da muškarci i žene imaju pravo da zajedno odlučuju da li će, koliko i u kom razmaku i periodu života imati decu.

Versko opredeljenje		Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
		Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
Reprodukтивna prava obuhvataju:		N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
pravo žene da samostalno odlučuje o ne/radjanju: koliko, kada i s kim će imati decu	Da	276	52.9%	161	84.3%	225	72.6%	72.512	0.000**
	Ne	246	47.1%	30	15.7%	85	27.4%		
pravo žene na prekid trudnoće	Da	139	26.6%	114	59.7%	133	42.9%	70.102	0.000**
	Ne	383	73.4%	77	40.3%	177	57.1%		
pravo muškarca i žene da zajedno odlučuju da li će, koliko i u kome razmaku imati decu	Da	279	53.4%	37	19.4%	121	39.0%	68.827	0.000**
	Ne	243	46.6%	154	80.6%	189	61.0%		
pravo žene na sigurnu i pristupačnu kontracepciju po njenom izboru	Da	108	20.7%	82	42.9%	97	31.3%	36.581	0.000**
	Ne	414	79.3%	109	57.1%	213	68.7%		
pravo žene na potpune informacije o njenom reproduktivnom zdravlju	Da	161	30.8%	56	29.3%	77	24.8%	3.462	0.177
	Ne	361	69.2%	135	70.7%	233	75.2%		
pravo žene na human i dostojanstven porodaj i postporodajni oporavak	Da	262	50.2%	72	37.7%	152	49.0%	9.170	0.010**
	Ne	260	49.8%	119	62.3%	158	51.0%		

Tabela 33.

Pravo žene na prekid trudnoće je najvažnije ispitanicama u Vojvodini (44,4%), a najmanje važno u Regionu Južne i Istočne Srbije (28,5%). Skoro podjednak značaj mu pridaju u Beogradskom regionu i Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, oko 38% (Tabela 2). Ovo pravo žena se posebno dovodi u pitanje kod ispitanica koje su se izjasnile kao vernice. Naime, 3/4 to ne odobrava, dok skoro 60% ispitanica koje nisu vernice smatra da žene imaju pravo na prekid trudnoće (tabela 33). I one koje se nisu izjasnile po pitanju verkog opredeljenja takođe podržavaju to pravo u procentu od 42,9. Kao i u slučaju prethodno razmatranih ponuđenih odgovora po pitanju odlučivanja, i ovde se poklapaju nivo obrazovanja i verska opredeljenost. Tako 4/5 žena sa osnovnom školom ne podržava pravo na prekid trudnoće, za razliku od 56.6% više i visoko obrazovanih ispitanica (tabela 34). Moguće je da na stavove vernica o prekidu trudnoće utiču religijski diskurs o

greihu i krivici, kao i pro-natalne državne politike u saglasju sa crkvenom politikom u poslednjih nekoliko godina. Važno je, međutim, nglasiti da se ukrštanjem sa stavovima o prekidu trudnoće uočava neu-saglašenost u odgovorima, često i kontradiktornost, što nam govori o izvesnoj i verovatno neminovnoj dilemi ili konfuziji u kojoj su se našle ispitanice, suočene sa zahtevom da se opredeli i iskažu svoj stav o jednom veoma osetljivom pitanju. Iako većina ispitanica, a među njima i većina vernica, smatra da je odlučivanje o rađanju jedno od osnovnih (reprodukтивних) prava žena, kada su upitane da li odobravaju abortus, više od 70% vernica ga ne odobrava. Ali i vernice se protive, videćemo u kasnijim navodima, čestim kvalifikacijama abortusa kao ubistva, zločina, nemoralnog i sebičnog čina, od strane religijskih zvaničnika i desničarskih organizacija koje zagovaraju *pro-life* ideologiju.

Pravo žene na sigurnu i pristupačnu kontracepciju po njenom izboru je najmanje važno ženama u Srbiji u odnosu na sva druga, navedena, prava - 27,9%. Međutim, skoro polovini ispitanica u regionu Beograda bitna je sigurna i pristupačna kontracepcija, a najmanje značaja ovom pravu pridaju žene u Regionu Južne i Istočne Srbije (18,4%). Versko opredeljenje ispitanice značajno utiče na ovaj izbor - samo petina ispitanica preferira sigurnu i pristupačnu kontracepciju u odnosu na duplo više ispitanica koje nisu vernice. Vernicama je svakako poznato da hrišćanske crkave zabranjuju sprečavanje začeća, što se često može čuti u propovedima i medijskim nastupima sveštenika i crkvenih funkcionera, iako im možda nisu poznati propisi iz crkvenog zakonodavstva.³¹ Među onima koji podržavaju ovo pravo, nepuna petina je sa osnovnom školom u odnosu na trećinu žena sa višim i visokim obrazovanjem. Na osnovu dosadašnjih istraživanja UNICEF-a 2010. i UNFPA 2012. godine sprovedenih u Evropi, zaključeno je da 70% žena koristi savremenu medicinsku kontracepciju, dok se u Srbiji taj veoma nizak nivo kreće od 18 – 22%, niži je i od proseka u najne-razvijenijim delovima sveta gde iznosi 28% (Drezgić 2016, 336).

Reprodukтивnom zdravlju se takođe ne pridaje veliki značaj u odnosu na ostala navedena prava. U svim regionima Srbije 28,6% žena smatra

---

³¹ U *Bračnim pravilima Srpske pravoslavne crkve* (član 1.), brak je definisan kao sveta tajna po kojoj se „dva lica raznog pola, na način propisan Crkvom, vezuju doživotnom duhovnom i telesnom vezom, radi potpune životne zajednice i rađanja i vaspitanja dece.” Beograd 1933. U Zakonodavstvu Srpske pravoslavne crkve u *Bračnim pravilima* član 94. propisana je zabrana sprečavanja začeća. *Crkveno pravo*, Beograd 1973.

ovo pravo važnim; najvažnije je u Regionu Vojvodine, iako samo trećini ispitanica, dok je bitno samo četvrtini iz Regiona Južne i Istočne Srbije. Samo trećina više i visoko obrazovanih, i petina žena sa osnovnom školom smatra pravo na potpune informacije o reproduktivnom zdravlju važnim (**tabela 34**).

Pravo žene na human i dostojanstven porođaj i postporođajni oporavak najvažnije je ispitanicama u Beogradskom regionu (57,4%) i Regionu Vojvodine (52,6%), dok je najmanje važno ispitanicama u istočnoj i južnoj Srbiji (32,9) (**tabela 2**). Na osnovu dobijenih podataka nije moguće odgovoriti na pitanje zašto polovina vernica i onih koje se nisu izjasnile preferira pravo na human i dostojanstven prorođaj naspram više od trećine onih koje nisu vernice (**tabela 33**). Statistički nema značaja razlika od 0,1 između ispitanica sa različitim obrazovanjem, iako je nešto viši procenat onih sa višim i visokim obrazovanjem koje pridaju značaj i ovom pravu (**tabela 34**).

Ispitanice su imale mogućnost da dopune ponuđene odgovore na pitanje o reproduktivnim pravima. Jedna ispitanica je napisala „pravo na zaštitu od seksualnog zlostavljanja”, a jedna od ispitanica svoje razumevanje reproduktivnih prava ne vidi među ponuđenim odgovorima.

Namerni prekid trudnoće

Ispitanice su se izjašnjavale šta za njih predstavlja namerni prekid trudnoće. Ponuđeni odgovori su: 1) ubistvo nerođenog deteta; 2) jedno od osnovnih prava žena; 3) zločin; 4) neprihvatljiv oblik kontracepcije; 5) nemoralan i sebičan. Nastojale smo da u ponuđenim odgovorima budu zastupljeni različiti diskursi i prakse - religijski, etički i pravni. Uključile smo i pitanje abortusa kao neprihvatljiv oblik kontracepcije, budući da dosadašnja naučna istraživanja pokazuju da se u Srbiji prekid trudnoće često praktikuje kao oblik kontracepcije.

Prekid trudnoće je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ubistvo nerođenog deteta	21	9,3%	37	13,5%	55	16,7%	56	26,4%	169	16,2%
jedno od osnovnih prava žene	150	66,4%	195	71,2%	222	67,3%	127	59,9%	694	66,6%
zločin	4	1,8%	5	1,8%	15	4,5%	16	7,5%	40	3,8%
neprihvatljiv oblik kontracepcije	87	38,5%	94	34,3%	86	26,1%	35	16,5%	302	29,0%
nemoralan i sebičan	21	9,3%	35	12,8%	46	13,9%	35	16,5%	137	13,1%

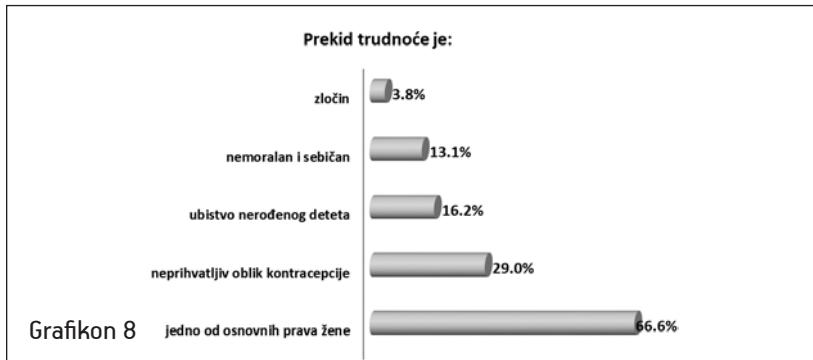
Tabela 3.

Versko opredeljenje i pitanje 2		Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
		Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
Prekid trudnoće je:		N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
ubistvo nerodenog deteta	Da	130	24.8%	10	5.1%	27	8.6%	60.156	0.000**
	Ne	394	75.2%	188	94.9%	286	91.4%		
jedno od osnovnih prava žena	Da	289	55.2%	170	85.9%	232	74.1%	72.006	0.000**
	Ne	235	44.8%	28	14.1%	81	25.9%		
zločin	Da	32	6.1%	2	1.0%	6	1.9%		
	Ne	492	93.9%	196	99.0%	307	98.1%		
neprihvatljiv oblik kontracepcije	Da	152	29.0%	45	22.7%	103	32.9%	6.106	0.047*
	Ne	372	71.0%	153	77.3%	210	67.1%		
nemoralan i sebičan	Da	101	19.3%	6	3.0%	28	8.9%	40.076	0.000**
	Ne	423	80.7%	192	97.0%	285	91.1%		

Tabela 35.

Stručna spremja i pitanje 2		Stručna spremja						HI - kvadrat	
		Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat			
Prekid trudnoće je:		N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
ubistvo nerodenog deteta	Da	41	36.3%	78	17.2%	49	10.4%	45.724	0.000**
	Ne	72	63.7%	375	82.8%	423	89.6%		
jedno od osnovnih prava žena	Da	49	43.4%	287	63.4%	356	75.4%	46.138	0.000**
	Ne	64	56.6%	166	36.6%	116	24.6%		
zločin	Da	11	9.7%	16	3.5%	12	2.5%	13.155	0.001**
	Ne	102	90.3%	437	96.5%	460	97.5%		
neprihvatljiv oblik kontracepcije	Da	27	23.9%	118	26.0%	156	33.1%	7.109	0.029*
	Ne	86	76.1%	335	74.0%	316	66.9%		
nemoralan i sebičan	Da	26	23.0%	68	15.0%	43	9.1%	17.678	0.000**
	Ne	87	77.0%	385	85.0%	429	90.9%		

Tabela 36.

Da je namerni prekid trudnoće jedno od osnovnih prava žena, slažu se ispitanice iz svih regiona u Srbiji, i nema statistički značajnijih razlika po ovom pitanju. U Regionu Vojvodine zabeležen je najveći procenat slaganja sa ovom tvrdnjom, 71,2, a u istočnoj i južnoj Srbiji sa 59,9%, a procentualne razlike među različitim delovima Srbije nemaju statističku značajnost. Važno je naglasiti da 2/3 žena smatra prekid trudnoće jednim od svojih osnovnih prava ([grafikon 8, tabela 3](#)). Obrazovane žene, više od 75% smatraju pravo na prekid trudnoće jednim od osnovnih prava žena, dok je manje od polovine žena sa osnovnom školom podržalo ovo pravo (nivo značajnosti je 0,001), ([tabela 36](#)). Ni versko opredeljenje ne utiče značajno na formiranje ovog stava, više od polovine verujućih žena smatra ovo neprikosnovenim pravom svake žene. Međutim, žene koje nisu vernice u većem procentu, 86%, se opredeljuju za ovu tvrdnju, naspram vernica koje u procentu od 55% ističu ovo pravo, što čini statistički značajnu razliku ([tabela 35](#)). Pitanja koja se tiču reproduktivnih prava stavljuju ispitanice pred poteškoće da odvoje religijska uverenja od ličnih moralnih preferencija i vrednosti. Verska opredeljenost i stavovi formirani na osnovu religijske doktrine za veliki broj žena nisu jedina perspektiva iz koje odlučuju o prekidu trudnoće, neminovno i često su povezani sa sekularnim stavovima i vrednostima u širem društvenom kontekstu. U tom smislu, i pored kampanje u javnom diskursu tokom poslednje dve decenije, i pored čestog etiketiranja žena kao čedomorki u božićnim poslanicama, čak 3/4 vernica ne smatra abortus ubistvom deteta ([tabela 35](#)). Očekivano je da se 95% žena koje nisu vernice izjasne na isti način, a nivo značajnosti je 0,001. Regionalno posmatrano, bez obzira na versku samoidentifikaciju zapažamo da se u istočnoj i južnoj Srbiji 26,4% žena izjasnilo potvrđno i smatra abortus ubistvom nerođenog deteta, nasuprot 9,3% žena iz Beogradskog regiona. Donekle je, dakle, primetan tradicionalistički diskurs i delimičan uticaj govora religijskih funkcionera i desničarskih grupa u javnom diskursu. Ovaj procenat se povećava ako uključimo stepen obrazovanja, tako da nešto više od trećine ispitanica sa osnovnom školom smatra da je namerni prekid trudnoće ubistvo nerođenog deteta, u odnosu na 1/10 više i visoko obrazovanih žena koje dele to mišljenje (otud i nivo statističke značajnosti do 0,001) ([tabela 36](#)).

Skoro sve ispitanice bez obzira na versko opredeljenje ili nivo obrazovanja - do 99% njih - ne prihvata da se abortus okarakteriše kao

zločin. Slični rezultati dobijeni su i kada se postavilo pitanje nemoralnosti i sebičnosti žena koje pribegavaju abortusu. Samo 3% onih koje nisu vernice smatra da je prekid trudnoće nemoralan i sebičan; kada se uključi nivo obrazovanja, samo 9% više i visoko obrazovanih smatra to isto. Procenat se povećava, ali i dalje ostaje značajno više onih koje to ne smatraju nemoralnim, kada se posmatraju vernice (19,3%) i ispitanice sa osnovnom školom (23%), (**tabela 3**).

Veoma nizak nivo korišćenja savremene medicinske kontracepcije, kao što je već pomenuto, između 18-22%, i činjenica da se posebno u Regionu Istočne i Južne Srbije (18,4%) mali značaj pridaje sigurnoj i pristupačnoj kontracepciji, kao i da versko opredeljenje ispitanice značajno utiče na ovaj izbor, korespondiraju sa skoro približnim procentom ispitanica u navedenom regionu koje smatraju da je prekid trudnoće neprihvatljiv oblik kontracepcije.

Ko bi trebalo da se pita?

U kontekstu društvenih događanja i govora u javnom diskursu koji nam ukazuju na aktere zainteresovane za definisanje pronatalne javne politike, kao i na osnovu njihovog nastojanja da radanje dece i odluku o prekidu trudnoće izmeste iz sfere privatnog, postavili smo i pitanje - Ko o tome treba da se pita? Ako ostanemo u sferi privatnosti, najpozvaniji su da se o rađanju dece i prekidu trudnoće pitaju 1) oba roditelja ravnopravno; 2) isključivo samo žena; 3) porodica;

O rađanju dece i prekidu trudnoće su najpozvaniji da se pitaju:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
oba partnera ravnopravno	132	57,4%	171	62,4%	208	62,7%	150	71,1%	661	63,1%
isključivo sama žena	94	40,9%	99	36,1%	116	34,9%	57	27,0%	366	35,0%
porodica	2	,9%	3	1,1%	7	2,1%	4	1,9%	16	1,5%
država	0	0,0%	0	0,0%	1	,3%	0	0,0%	1	,1%
crkve ili verske zajednice	2	,9%	1	,4%	0	0,0%	0	0,0%	3	,3%
nacionalne institucije	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%
Total	230	100,0%	274	100,0%	332	100,0%	211	100,0%	1047	100,0%

Tabela 4.

Ponuđene odgovore smo proširili i na one koji se sve više preporučuju kao agensi donošenja odluka - na državu, crkvu i crkvene zajednice; takođe, smatrali smo da bi bilo korisno uključiti i nacionalne institucije (univerzitete, akademije itd); međutim, pokazalo se da opredeljivanje ispitanica za ove opcije u odgovorima nije bilo dato u onom procentu koji bi pokazao statističku značajnost. Naime, porodica, država, crkve i verske zajednice, kao i nacionalne institucije su pojedinačno navedeni kao agensi, a od ispitanika se tražilo da odrede ko je najpozvaniji da se pita o rađanju dece i prekidu trudnoće. Od

1047 validnih odgovora samo 1,9% zbirno se opredelilo za sve navedene agense ([tabela 28](#)). Jedino je porodici dat značaj u odlučivanju, ali u zanemarljivom procentu, najviše u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije - 2,1% ([grafikon 9, tabela 4](#)). Odgovori na ovo pitanje su nam pokazali da većina žena pristupa prekidu trudnoće kao pitanju privatnog izbora koji ostaje isključivo u krugu partnerskih odnosa. Ovo bi moglo da znači da ispitnice smatraju da ovo pitanje mora ostati u sferi privatnosti te da država i ostali agensi društva ne bi trebalo da zadiru u ovu sferu. Regionalno posmatrano, u Beogradskom regionu se primat daje ravnopravnom partnerskom odlučivanju u procentu od 57,4% dok se za odgovor „isključivo pravo žene“ odlučilo 40,9%. U Regionima Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije približno isti procenat žena, nešto više od 62%, smatra da bi trebalo da se pitaju oba partnera ravnopravno, dok je procenat najveći 71,1% u Regionu Južne i Istočne Srbije ([tabele 4, 28](#)).

O raђanju dece i prekidu trudnoће су најпозванији да се питају:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadiје и Западне Србије		Region Јуžне и Источне Србије		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
oba partnera ravnopravno	132	57,4%	171	62,4%	208	62,7%	150	71,1%	661	63,1%
isključivo sama žena	94	40,9%	99	36,1%	116	34,9%	57	27,0%	366	35,0%
porodica, država, crkve ili verske zajed, nac. institucije	4	1,7%	4	1,5%	8	2,4%	4	1,9%	20	1,9%

Tabela 28.

Versko opredeljenje i pitanje 3	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
O rađanju dece i prekidu trudnoće su najpozvaniji da se pitaju:	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
oba partnera ravnopravno	391	74.1%	74	37.4%	189	60.2%		
isključivo sama žena	120	22.7%	123	62.1%	123	39.2%		
ostali odgovori	17	3.2%	1	.5%	2	.6%		

Tabela 37.

Stručna spremma i pitanje 3	Stručna spremma						HI - kvadrat	
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat			
O rađanju dece i prekidu trudnoće su najpozvaniji da se pitaju:	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
oba partnera ravnopravno	77	68.8%	309	68.2%	271	56.7%		
isključivo sama žena	26	23.2%	136	30.0%	204	42.7%		
ostali odgovori	9	8.0%	8	1.8%	3	.6%		

Tabela 38.

Značajan broj žena odriče se reproduktivne autonomije i isključivog prava da same odluče o rađanju dece i prekidu trudnoće, a opredeljuje se, naročito žene vernice, njih skoro 3/4, da ravnopravno sa partnerom odlučuju o prekidu trudnoće ili rađanju dece, dok nešto više od 1/3 onih koje nisu vernice imaju isto mišljenje. Da je najpozvanija da o tome odlučuje isključivo sama žena, smatraju žene koje nisu vernice (62,1%), (tabela 37). Statistički značaj nemaju ni razlike u odgovorima na ovo pitanje kada se uzme u obzir nivo obrazovanja, ali su odgovori ujednačeniji nego kada je u pitanju verska opredeljnost. Možemo ipak da konstatujemo da se sa nivoom obrazovanja povećava i procenat onih ispitanica koje smatraju da je najpozvanija da odluči isključivo sama žena (tabela 38).

Opravdani razlozi za prekid trudnoće

Ženska reproduktivna prava doveli smo u vezu sa različitim reproduktivnim izborima koji su opravdani za prekid trudnoće. U tom smislu smo ponudili sledeće opcije: 1) ako trudnoća ugrožava život i zdravlje žene; 2) ako postoji deformacije ploda i genetski prenosive bolesti; 3) ako je trudnoća rezultat silovanja; 4) ako žena ne želi da ima decu; 5) ako nema finansijskih sredstava da izdržava decu; 6) ako već ima decu i ne želi više dece; 7) ako želi da se posveti karijeri ([grafikon 10, tabela 5](#)).

Opravdani razlozi za prekid trudnoće su:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
ako trudnoća ugrožava život i zdravlje žene	181	83,0%	234	88,0%	292	88,5%	180	85,7%	887	86,6%
ako postoji defor. ploda ili genetski prenosive bolesti	142	65,1%	185	69,5%	201	60,9%	146	69,5%	674	65,8%
ako je trudnoća rezultat silovanja	97	44,5%	132	49,6%	192	58,2%	95	45,2%	516	50,4%
ako žena ne želi da ima decu	72	33,0%	71	26,7%	69	20,9%	49	23,3%	261	25,5%
ako nema finan. sredstava da izdržavanje dece	41	18,8%	34	12,8%	31	9,4%	23	11,0%	129	12,6%
ako već ima decu i ne želi više dece	35	16,1%	38	14,3%	62	18,8%	28	13,3%	163	15,9%
ako želi da se posveti karijeri	9	4,1%	3	1,1%	19	5,8%	4	1,9%	35	3,4%

Tabela 5.

Opravdani razlozi za prekid trudnoće su:

Grafikon 10

Rezultati su regionalno ujednačeni kada se kao opravdani razlozi navode „ako trudnoća ugrožava život žene” (od 83% do 88,5%) ili „ako postoje deformacije ploda ili genetski prenosive bolesti” (60,9% do 69,5%). Takođe, rezultati su veoma ujednačeni kada je u pitanju opravdani razlog za prekid trudnoće u slučaju silovanja. Veći procenat je prisutan u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije - skoro 60% ovo smatra opravdanim razlogom. Nedostatak finansijskih sredstava za izdržavanje dece se ne smatra opravdanim razlogom za prekid trudnoće - u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije samo 9,4% pridaje značaj finansijskim uslovima, dok je u Beogradskom regionu taj procenat 18,8. Ovi rezultati su kontradiktorni sa odgovorima na pitanje o najvažnijim razlozima za nemanje dece, naime 50,2% smatra da je uzrok loša finansijska situacija. Međutim, kada se postavi pitanje o opravdanosti prekida trudnoće tada finansijska situacija nije dovoljan i opravdan razlog.

Najmanje bitne su želje samih žena - razlog „ako žena ne želi da ima decu” opravdan je za 23,3% žena u istočnoj i južnoj Srbiji, i za 33% u Beogradskom regionu. Manje prihvatljivo je „ako već ima decu i ne želi više dece” - od 13,3% Regionu Južne i Istočne Srbije do 18,8 % u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Takođe, najmanje je prihvatljivo ako se žena odluči na prekid trudnoće jer želi da se posveti karijeri - od 1,9% u južnoj i istočnoj Srbiji do 5,8% u Regionu Šumadije (**tablica 5**). Uvrežena tradicionalistička shvatanja da je karijerizam žene nespojiv sa majčinstvom dolaze do izražaja i u ovom slučaju. Kada se odgovori na ovo pitanje ukrste sa verskim opredeljenjem i dalje velika većina ispitanica posvećenost karijeri ne vidi kao opravdan razlog

za prekid trudnoće (**tabela 39**). One koje nisu vernice u procentu od skoro 8% opravdavaju ovaj izbor, u odnosu na samo 1,5% vernica, (statistički značaj je 0,001). Odgovori su ujednačeni i kada se kao razlog navede nedostatak finansijskih sredstava, kreću se od 10% onih koje se ne izjašnjavaju po verskom pitanju, do 15,3% onih koje nisu vernice. Slično je ako žena već ima decu i ne želi više dece, ujednačenost odgovora se kreće od 15-18%. Nešto preko polovine ispitanica koje nisu vernice smatra da je opravdani razlog prekida trudnoće ako žena ne želi da ima decu. Međutim, to mišljenje deli četiri puta manje vernica 13%. (stepen statističke značajnosti je 0,001). Statistički značajna razlika ne postoji i u slučaju ako je trudnoća rezultat silovanja, opravdana je za 45% onih koje nisu vernice, do 55% onih koje se ne izjašnjavaju. Versko opredeljenje ne utiče na stavove po pitanju opravdanosti u slučaju kada trudnoća ugrožava život žene. Međutim, statistički značajna razlika 0,001 se pojavljuje u odgovorima po pitanju opravdanosti u slučajevima deformacije ploda i genetski prenosivih bolesti. Naša pretpostavka je bila da će u većem procentu ispitanice koje nisu vernice iznalažiti opravdanje u odnosu na ispitanice vernice. Rezultati pak pokazuju da više od 72% vernica, u odnosu na skoro 50% onih koje nisu vernice, opravdava prekid trudnoće u navedenom slučaju (**tabela 39**).

Versko opredeljenje i pitanje 4	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
Opravdani razlozi za prekid trudnoće su:	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
ako trudnoća ugrožava život i zdravlje žene	Da	470	89.7%	147	77.4%	264	86.8%	18.224	0.000**
	Ne	54	10.3%	43	22.6%	40	13.2%		
ako postoje deformacije ploda ili genetski prenosivi bolesti	Da	380	72.5%	93	48.9%	197	64.8%	34.633	0.000**
	Ne	144	27.5%	97	51.1%	107	35.2%		
ako je trudnoća rezultat silovanja	Da	260	49.6%	85	44.7%	166	54.6%	4.699	0.095
	Ne	264	50.4%	105	55.3%	138	45.4%		
ako žena ne želi da ima decu	Da	66	12.6%	101	53.2%	94	30.9%	126.680	0.000**
	Ne	458	87.4%	89	46.8%	210	69.1%		
ako nema finansijskih sredstava za izdržavanje dece	Da	68	13.0%	29	15.3%	32	10.5%	2.462	0.292
	Ne	456	87.0%	161	84.7%	272	89.5%		
ako već ima decu i ne želi više dece	Da	81	15.5%	28	14.7%	54	17.8%	1.043	0.594
	Ne	443	84.5%	162	85.3%	250	82.2%		
ako želi da se posveti karijeri	Da	8	1.5%	15	7.9%	12	3.9%	17.371	0.000**
	Ne	516	98.5%	175	92.1%	292	96.1%		

Tabela 39.

Pronatalne mere

U više obraćanja povodom zabrinutosti za demografski pad populacije u Srbiji, Predsednik Republike Aleksandar Vučić je najavljivao pronatalne državne mere, kritikujući, između ostalog, veliki broj abortusa u Srbiji. Jedno od rešenja da se broj abortusa smanji je da ovlašćeni lekari majci pokažu ultra zvuk i da čuje otkucaje bebinog srca, a onda da donese odluku da li želi ili ne želi da rodi. Pitali smo ispitanice da li je uvodenje savetovanja i „osluškivanje bebinog srca” pre donošenja odluke o prekidu trudnoće 1) prihvatljiva mera jer bi smanjila broj prekida trudnoće; 2) moralno prihvatljivo; 3) neprihvatljiva mera jer predstavlja oblik nasilja nad ženom; 4) neprihvatljiva mera jer krši reproduktivna prava i slobode žene ([grafikon 11](#), [tabela 6](#)).

Uvođenje savetovanja i „osluškivanje otkucaja bebinog srca” pre donošenja odluke o prekidu trudnoće je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
prihvatljiva mera jer bi smanjila broj prekida trudnoće	51	23,3%	89	32,6%	105	32,3%	94	45,0%	339	33,0%
moralno prihvatljivo	43	19,6%	48	17,6%	37	11,4%	28	13,4%	156	15,2%
neprihvatljiva mera jer predstavlja oblik nasilja nad ženom	44	20,1%	49	17,9%	74	22,8%	42	20,1%	209	20,4%
neprihvatljiva mera jer krši reproduktivna prava i slobodu žene	81	37,0%	87	31,9%	109	33,5%	45	21,5%	322	31,4%
Total	219	100,0%	273	100,0%	325	100,0%	209	100,0%	1026	100,0%

Tabela 6.

Uvođenje savetovanja i „osluškivanje otkucaja bebinog srca“ pre donošenja odluke o prekidu trudnoće je:

Grafikon 11

Na ovo pitanje ukupno je validno 1026 odgovora. U Regionu Južne i Istočne Srbije 45% žena smatra da je to prihvatljiva mera zarad smanjenja broja prekida trudnoće, za razliku od regionala Beograda gde 23,3% žena to smatra prihvatljivom merom. Regioni Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije ovu meru odobravaju u procentu višem od 32%. Da se na taj način krše reproduktivna prava i slobode žene, kao i da predstavlja nasilje nad ženom smatra 57,1% žena u Beogradskom regionu. U Regionu Južne i istočne Srbije 58,4% ispitanica smatra ovu meru prihvatljivom ako prethodno navedenom razlogu dodamo da se uvođenje mera smatra i moralno prihvatljivim. Pored ispitanica u Beogradskom regionu najmanje su spremne da prihvate ovu meru ispitanice u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Sažimanjem odgovora na prihvatljive i neprihvatljive uočava se prilično ravnomerna podeljenost stavova, za 48% ispitanica je to prihvatljiva mera dok je za 52% neprihvatljiva (tabela 29). Regionalno posmatrano Beogradski region prednjači u neprihvatanju ove mere (57,15), slične vrednosti su i u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (56,3%), zatim sledi region Vojvodine (49,8%) dok je procenat u istočnoj i južnoj Srbiji (41,6) najniži (tabela 6). U formulaciji ovog pitanja nije navedeno da ovu meru predlaže Predsednik Srbije Aleksandar Vučić, ali možemo da prepostavimo da su ispitanice imale priliku da se o ovoj izjavi informišu putem medija, pre svega televizijskih kanala na kojima je više puta emitovana. U tom smislu, realno je prepostaviti prilično veliki ali podeljen uticaj koji ova izjava ima na javno mnjenje odnosno jedan njegov deo, žene u Srbiji.

Uvođenje savetovanja i „osluškivanje otkucaja bebinog srca“ pre donošenja odluke o prekidu trudnoće je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
prihvatljivo	94	42,9%	137	50,2%	142	43,7%	122	58,4%	495	48,2%
neprihvatljivo	125	57,1%	136	49,8%	183	56,3%	87	41,6%	531	51,8%
Total	219	100,0%	273	100,0%	325	100,0%	209	100,0%	1026	100,0%

Tabela 29.

Versko opredeljenje značajno utiče na formiranje stava kod skoro polovine vernica (47%) da bi uvođenje savetovanja i osluškivanje „otkucaja bebinog srca“ smanjilo broj prekida trudnoće, dok je za 45% žena koje nisu vernice ova mera neprihvatljiva jer krši reproduktivna prava i slobodu žene (stepen značajnosti je 0,001), (tabela 41). Razlika između žena koje su se izjasnile kao vernice i onih koje to nisu izraženija je kada odgovore podelimo na prihvatljiva/neprihvatljiva mera. Skoro 63% vernica smatra ovu meru prihvatljivom, nasuprot skoro 80% ispitanica koje nisu vernice i koje je smatraju neprihvatljivom; takođe, značajan je broj ispitanica koje nisu želete da se izjasne po pitanju vere, a ne prihvataju ovu meru (60%). Versko opredeljenje nesumnjivo ima veliki uticaj na formiranje stavova ispitanica kod svih pitanja vezanih za prekid trudnoće, osim onog u kojem se prekid trudnoće kvalificuje kao ubistvo nerođenog deteta ili kao zločin. Manje od četvrtine vernica vidi ovu meru kao kršenje reproduktivnih prava i sloboda, a samo 13,3% smatra da je neprihvatljiva jer predstavlja oblik nasilja nad ženama. Međutim, pojavljuje se nedoslednost u odnosu na veliki procenat (63%) vernica koje meru smatraju prihvatljivom, samo 16,4% je smatra i moralno prihvatljivom (tabela 41).

Uvođenje savetovanja i „osluškivanje otkucaja bebinog srca“ pre donošenja odluke o prekidu trudnoće je:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
prihvatljiva mera jer bi smanjila broj prekida trudnoće	241	46.5%	23	11.9%	72	23.4%	121.747	0.000**
moralno prihvatljivo	85	16.4%	19	9.8%	51	16.6%		
neprihvatljiva mera jer predstavlja oblik nasilja nad ženom	69	13.3%	65	33.7%	73	23.7%		
neprihvatljiva mera jer krši reproduktivna prava i slobodu žene	123	23.7%	86	44.6%	112	36.4%		

Tabela 41.

Očekivali smo da se nivo prihvatanja mere smanjuje povećanjem stepena obrazovanja ispitanica, te da postoji značajna procentualna razlika između prihvatanja i neprihvatanja kod visoko obrazovanih. Međutim, i za 41% više i visoko obrazovanih ova mera se čini prihvatljivom, dok je neprihvatljiva za 59%. Razlika je uočljiva jedino kod ispitanica sa osnovnom školom, koje pokazuju veoma visok stepen prihvatanja od 73.9%, i u znatno manjem procentu 26,1% ne prihvataju meru. Ispitanice sa srednjoškolskim obrazovanjem su podjednako podržavale i osporavale meru savetovanja i „osluškivanja otkucaja bebinog srca“ (tabela 42).

Uvođenje savetovanja i „osluškivanje otkucaja bebinog srca“ pre donošenja odluke o prekidu trudnoće je:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
prihvatljivo	326	62.9%	42	21.8%	123	39.9%	107.502	0.000**
neprihvatljivo	192	37.1%	151	78.2%	185	60.1%		

Tabela 42.

Zašto nemati decu?

Na pitanje koji su najvažniji razlozi za nemanje dece, odgovorilo je 1035 ispitanica. Budući da je postojala mogućnost zaokruživanja više (do tri) odgovora, rezultati nam govore o relativnoj važnosti pojedinih izabranih razloga, u odnosu na ponuđene odgovore. Uzeto ukušno, ispitanice smatraju da su najvažniji razlozi za nemanje dece loše zdravstveno stanje, loša finansijska situacija, te ekonomска, socijalna i politička nesigurnost u državi.

Najvažniji razlozi za nemanje dece su:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
loša finansijska situacija	115	51,3%	119	44,1%	165	50,0%	121	57,3%	520	50,2%
nesigurnost u državi: ekonomска, političка, socijalna	89	39,7%	91	33,7%	119	36,1%	62	29,4%	361	34,9%
neusklađenost poslovnih i porodičnih obaveza	27	12,1%	20	7,4%	55	16,7%	22	10,4%	124	12,0%
karijera	4	1,8%	13	4,8%	21	6,4%	21	10,0%	59	5,7%
nerešeno stambeno pitanje	55	24,6%	28	10,4%	49	14,8%	52	24,6%	184	17,8%
loše zdravstveno stanje	140	62,5%	195	72,2%	222	67,3%	125	59,2%	682	65,9%
odлука da se nemaju deca	97	43,3%	114	42,2%	91	27,6%	38	18,0%	340	32,9%
nešto drugo	9	4,0%	6	2,2%	11	3,3%	6	2,8%	32	3,1%

Tabela 7.

Preko dve trećine ispitanica, 65,9% njih, označilo je loše zdravstveno stanje kao razlog za odluku da se nemaju deca; 50,2% smatra da je uzrok loša finansijska situacija, a da je opšta nesigurnost u državi (ekonomска, socijalna i politička) uzrok nemanja dece misli 34,9%

ispitanica. Četvrti po važnosti razlog za neimanje dece (32,9%), koji otkriva jasnu samosvest ispitanica o važnosti samostalnog odlučivanja o rađanju, jeste autonomna odluka da se nemaju deca. Ostali izabrani odgovorijavljaju se sa značajno manjom zastupljenosću: nerešeno stambeno pitanje (17,8%), neuskladenost poslovnih i porodičnih obaveza (12,0%), karijera (5,7%) i nešto drugo (3,1%), ([grafikon 13, tabela 7](#)).

Ovako rangirani odgovori pokazuju da su najvažniji razlozi za nemanje dece povezani sa ekonomskom i socijalnom nesigurnošću društva, i sa posledicama koje to stanje ima na njihove lične živote. Vladajući ekonomski model podržava neoliberalizaciju društva, a kao jednu od posledica ima značajno osiromašenje javnog sektora, i smanjenje ulaganja u zdravstvo i školstvo. Budući da se zdravlje sve manje posmatra kao javno dobro, a sve više kao individualni projekat i kao sopstvena briga i investicija, jasno je da u siromašnom društvu kakvo je društvo u Srbiji sve više ljudi ne može da priuštiti adekvatnu medicinsku negu i zdravstvenu brigu, pa je onda razumljivo da, s jedne strane, dolaze u situaciju da zbog narušenog zdravlja ne mogu da dobiju decu, ili, sa druge strane, da odlučuju da nemaju decu ili da odluku o rađanju odlože dok se ne steknu bolji uslovi za to.

Kada se ovi odgovori posmatraju ukršteni sa drugim pokazateljima, kao što su regionalna pripadnost, versko opredeljenje i nivo obrazovanja, dobijamo sledeće rezultate:

Iako je u ukupnim odgovorima tek na četvrtom mestu, odgovor „odluka da se nemaju deca“ je istovremeno i odgovor oko koga postoje

najveće razlike u mišljenjima žena, u odnosu na regionalnu pripadnost, versko opredeljenje i nivo obrazovanja.

Najvažniji razlozi za nemanje dece su:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
loša finansijska situacija	Da	284	54.3%	89	45.6%	145	46.6%	6.725	0.035*
	Ne	239	45.7%	106	54.4%	166	53.4%		
nesigurnost u državi: ekonomска, političка, socijalna	Da	151	28.9%	90	46.2%	118	37.9%	20.505	0.000**
	Ne	372	71.1%	105	53.8%	193	62.1%		
neusklađenost poslovnih i porodičnih obaveza	Da	57	10.9%	27	13.8%	39	12.5%	1.318	0.517
	Ne	466	89.1%	168	86.2%	272	87.5%		
karijera	Da	22	4.2%	17	8.7%	20	6.4%	5.750	0.056
	Ne	501	95.8%	178	91.3%	291	93.6%		
nerešeno stambeno pitanje	Da	116	22.2%	21	10.8%	46	14.8%	15.379	0.000**
	Ne	407	77.8%	174	89.2%	265	85.2%		
loše zdravstveno stanje	Da	378	72.3%	93	47.7%	205	65.9%	38.098	0.000**
	Ne	145	27.7%	102	52.3%	106	34.1%		
odluka da se nemaju deca	Da	109	20.8%	121	62.1%	108	34.7%	110.072	0.000**
	Ne	414	79.2%	74	37.9%	203	65.3%		
nešto drugo	Da	18	3.4%	3	1.5%	11	3.5%		
	Ne	505	96.6%	192	98.5%	300	96.5%		

Tabela 45.

Tako preko dve petine ispitanica u Beogradskom regionu (43,3%) i Regionu Vojvodine (42,2%) ističe ovaj razlog kao bitan, dok se za njega opredeljuje upola manje njih u ostalim delovima Srbije (27,6% u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji i 18,0% u istočnoj i južnoj Srbiji), (tabela 7). One koje se ne izjašnjavaju kao vernice, u velikom procentu (62,1%) se opredeljuju za odluku da se nemaju deca kao razlog za neimanje dece, dok je samo petini onih koje se izjašnjavaju kao vernice ovaj razlog bitan (20,8%); među onima koje se verski ne izjašnjavaju, trećina (34,7%) zastupa važnost ovog razloga (tabela 45). Kada je u pitanju obrazovni nivo ispitanica, primetna je snažna korelacija između nivoa obrazovanja i opredeljivanja za ovaj razlog. Otuda 42,1% ispitanica sa višim i visokim obrazovanjem smatra da je odluka da se nemaju deca valjan razlog za neimanje dece, i taj procenat opada sa smanjivanjem nivoa stručne spreme: 27,8% ispitanica sa srednjom školom i 15,0% sa osnovnoškolskim obrazovanjem opredelilo se za ovaj razlog (tabela 46). Ako sumiramo ove odgovore, možemo reći da se za „odluku da se

nemaju deca” kao razlog za nemanje dece više opredeljuju žene višeg obrazovanja, koje nisu vernice (ili se verski ne izjašnavaju), i žive u Regionu Beograda i Vojvodine.

Najvažniji razlozi za nemanje dece su:	Stručna spremam						HI - kvadrat			
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat					
	N	%	N	%	N	%				
loša finansijska situacija	Da	76	67.3%	239	53.1%	202	43.2%	23.946	0.000**	
	Ne	37	32.7%	211	46.9%	266	56.8%			
nesigurnost u državi: ekonomска, političка, socijalna	Da	28	24.8%	140	31.1%	192	41.0%	15.664	0.000**	
	Ne	85	75.2%	310	68.9%	276	59.0%			
neusklađenost poslovnih i porodičnih obaveza	Da	8	7.1%	55	12.2%	61	13.0%	3.079	0.214	
	Ne	105	92.9%	395	87.8%	407	87.0%			
karijera	Da	1	.9%	26	5.8%	32	6.8%			
	Ne	112	99.1%	424	94.2%	436	93.2%			
nerešeno stambeno pitanje	Da	32	28.3%	88	19.6%	62	13.2%	16.211	0.000**	
	Ne	81	71.7%	362	80.4%	406	86.8%			
loše zdravstveno stanje	Da	78	69.0%	313	69.6%	288	61.5%	7.124	0.028*	
	Ne	35	31.0%	137	30.4%	180	38.5%			
odлуka da se nemaju deca	Da	17	15.0%	125	27.8%	197	42.1%	39.600	0.000**	
	Ne	96	85.0%	325	72.2%	271	57.9%			
nešto drugo	Da	1	.9%	10	2.2%	21	4.5%			
	Ne	112	99.1%	440	97.8%	447	95.5%			

Tabela 46.

Kada su u pitanju razlike samo po regionalnoj pripadnosti koje imaju statistički značaj, onda se one pronalaze u isticanju važnosti nerešenog stambenog pitanja. Ovaj razlog je najzastupljeniji u odgovorima ispitanica iz Beogradskog regiona (24,6%), nešto je manje zastupljen u Regionu Južne i Istočne Srbije (24,6%), još manje u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (14,8%), dok je najmanje naveden kao razlog u Vojvodini (10,4%), ([grafikon 13](#), [tabela 7](#)). Ostali navedeni razlozi/odgovori uglavnom su ravnomerno raspoređeni prema regionalnoj pripadnosti, odnosno pridaje im se svuda podjednak značaj.

U pogledu razlika u odnosu na versko opredeljenje, loše zdravstveno stanje kao razlog nemanja dece različito ocenjuju žene koje su verski opredeljene i one koje to nisu. Skoro dve trećine (72,3%) vernica smatra da je loše zdravstveno stanje razlog neimanja dece, dok je manje od polovine (47,7%) onih koje se deklarišu kao ne-verujuće ovo izvo-

jilo kao razlog. Među onima koje se verski ne izjašnjavaju, 65,9% ističe ovaj razlog. Nesigurnost u državi je u velikom procentu označena kao razlog za neimanje dece (46,2%) među onima koje nisu vernice, u odnosu na 28,9% vernica koje su zaokružile ovaj odgovor. I u ovom slučaju, više od trećine (37,9%) verski neopredeljenih ispitanica su se opredelile za ovaj odgovor ([tabela 45](#)). Iz odgovora se može zaključiti da verujuće žene u manjoj meri pridaju značaj socio-ekonomskim faktorima u odnosu na zdravstveno stanje žena, kao razlogu za nemanje dece. Ovo bi se moglo protumačiti kao jak uticaj pro-natalističke crkvene politike, kao i religijske socijalizacije koja u prvi plan stavlja ulogu žene kao majke. U ovakvom svetonazoru, čak ni loši ekonomski uslovi nisu dovoljan razlog da se nema potomstvo, i samo loše zdravstveno stanje može biti prihvaćeno kao dovoljno dobar i opravdan razlog da se nemaju deca.

Kada su u pitanju razlike u nivou obrazovanja, one najviše dolaze do izražaja u proceni uloge loše finansijske situacije na odlučivanje o nemajanju dece. Najveći procenat žena među onima sa niskim obrazovanjem (67,3%) smatra da je loša finansijska situacija razlog za odluku o nemajanju dece, i taj procenat se smanjuje kako obrazovni nivo ispitanica raste. Polovina ispitanica sa srednjom školom (53,1%) opredeljuje se za ovaj razlog, dok je među visokoobrazovanim ovaj procenat još manji (43,2%), ([tabela 46](#)). Ovo možemo razumeti u kontekstu većih mogućnosti koje za zaposlenje i sticanje prihoda imaju obrazovanje žene, tako da za njih finansijski momenat, iako nesumnjivo važan, nije u toj meri bitan kao za žene, koje zbog nižeg obrazovanja imaju na raspolaganju ograničeniji izbor obično i slabije plaćenih poslova.

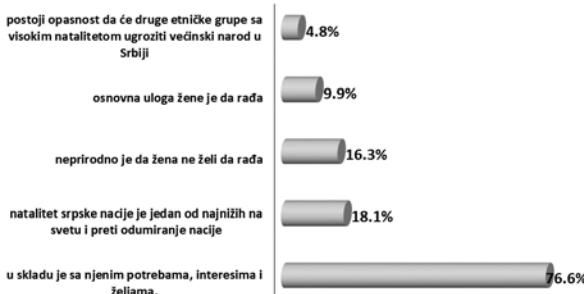
Nešto manje značajna statistička razlika javlja se u proceni važnosti (ne)rešenog stambenog pitanja, koje je najvažnije onima sa nižim obrazovanjem, a najmanje važno onima sa najvišim obrazovanjem. Nesigurnost u državi kao razlog neimanja dece je mnogo zastupljeniji odgovor među visokoobrazovanim ispitanicama (41,0%), a procenat opada sa nivoom obrazovanja (31,1% sa srednjom školom i 24,8% sa osnovnom školom opredeljuje se za ovaj odgovor). Ostali odgovori, kao što su loše zdravstveno stanje i neusklađenost poslovnih i porodičnih obaveza, su ujednačeno raspoređeni po stepenu obrazovanja.

Zbog čega treba imati (rađati) više dece?

U mogućim odgovorima na ovo pitanje ponuđen je širok spektar razloga/tvrđnji koje postoje u javnosti, među kojima su i oni u kojima se rađanju pridaje viši smisao i ono se povezuje sa različitim društvenim i političkim projektima i sa ostvarenjem „viših ciljeva“ (npr. opstanak države, strah za budućnost i odgovornost za reprodukciju nacije i sl.). Želele smo da ispitamo u kojoj meri se pojačana državna pro-natalna kampanja odražava na stavove žena o rađanju više dece.

Žene bi trebalo da rađaju više dece zato što:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
natalitet srpske nacije je jedan od najnižih na svetu i preti odumiranje nacije	33	15,6%	29	11,2%	65	19,6%	57	26,8%	184	18,1%
osnovna uloga žene je da rada	12	5,7%	18	6,9%	26	7,9%	45	21,1%	101	9,9%
postoji opasnost da će druge etničke grupe sa visokim natalitetom ugroziti većinski narod u Srbiji	3	1,4%	10	3,8%	22	6,6%	14	6,6%	49	4,8%
u skladu je sa njenim potrebama, interesima i željama.	192	90,6%	217	83,5%	245	74,0%	124	58,2%	778	76,6%
neprirodno je da žena ne želi da rađa	21	9,9%	28	10,8%	61	18,4%	56	26,3%	166	16,3%

Žene bi trebalo da rađaju više dece zato što:

Grafikon 14

Na ovo pitanje bilo je 1035 validnih odgovora. Među njima, ubedljivo najveći procenat odgovora, skoro četiri petine (76,6%), naglašava da odluka o rađanju više dece treba da bude doneta u skladu sa potrebbama, interesima i željama žena. Ovo gotovo nepodeljeno mišljenje može se protumačiti kao želja da se održi autonomani prostor za odlučivanje o pitanjima rađanja i planiranja porodice, te da se ovo pitanje odvoji od pitanja i diskursa demografskog patriotizma i demografske mobilizacije koji nisu prestali da budu bitni ubedivački kontekst kada je u pitanju donošenje odluke o broju dece najmanje od kraja osamdesetih/početka devedesetih godina pa sve do danas.

Svi ostali razlozi su izrazito manje zastupljeni: 18,1% smatra da je potrebno rađati više dece jer je natalitet srpske nacije nizak te joj preti odumiranje; 16,3% pronalazi razlog za imanje više dece u ženskoj prirodi, pošto je „neprirodno da žena ne želi da rađa”, dok nešto manji procenat odgovora, 9,9%, rađanje više dece povezuje sa tim da osnovna društvena uloga žene proističe iz biološkog majčinstva („osnovna uloga žene je da rađa”); ipak, treba skrenuti pažnju da, iako, uzeta pojedinačno, zastupljenost odgovora koji se pozivaju na žensku prirodu i majčinstvo kao osnovnu društvenu ulogu žena nije velika, ukoliko ih povežemo, budući da u osnovi oba stoje snažne esencijalističke i biologističke prepostavke o tome da je ženska priroda istovremeno i njena sudsbita, onda imamo više od četvrtine, 26,2% odgovora koji podržavaju ove tradicionalističke prepostavke; konačno, u najmanjem procentu (4,8%) ispitanice su se izjasnile da je rađanje više dece povezano sa nacionalističkim strahovima i fantazmima da će etničke grupe sa visokim natalitetom ugroziti većinski narod u Srbiji (**grafikon 14, tabela 8**).

Kada se zbirni rezultati razlože po regionalnoj pripadnosti, slika se razlaže sa prilično konzistentnim razlikama koje su najizrazitije između Beogradskog regiona s jedne i Regiona Južne i Istočne Srbije, s druge strane, i pokazuju značajnu statističku razliku. Tako se, na primer, u Beogradskom regionu za odgovor da bi žene trebalo da rađaju više dece zato što je to u skladu sa njihovim željama, potrebama i interesima, opredelilo 90,6% ispitanica, dok je taj procenat za trećinu manji (58,2%) u Regionu Južne i Istočne Srbije ([tabela 8](#)); Vojvodina sa 83,5% i Šumadija i zapadna Srbija sa 74,0% opredeljivanja za ovaj razlog drže središnje pozicije. Region Južne i Istočne Srbije prednjači po opredeljivanju za tradicionalističke argumente u prilog rađanju više dece: za to da je osnovna uloga žene da rađa, u ovom regionu se opredelilo 21,1% ispitanica, naspram 7,9% u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, 6,9% u Vojvodini i 5,7% u Beogradskom regionu. Ista je distribucija i odgovora koji povezuju rađanje sa ženskom prirodnom: 26,3% ispitanica iz istočne i južne Srbije se opredelilo za ovaj razlog, a centri opadaju kako se sa istoka i juga krećemo severnije i zapadnije: u Šumadiji 18,4%, u Vojvodini 10,8% i u regionu Beograda 9,9% ([tabela 8](#)). Iz distribucije odgovora po regionima, i iz značaja koji se pridaju pojedinim razlozima za rađanje više dece, vidljivo je da u svim regionima prednost imaju razlozi koji su povezani sa autonomijom koju žene imaju, ili smatraju da bi trebalo da imaju, u vezi sa odlučivanjem o planiranju porodice, uključujući i odluku o broju dece. Nešto manje su zastupljeni razlozi koji odluku o imanju dece povezuju sa konzervativnim i tradicionalnim predstavama o ženama čija je osnovna i biološka i društvena uloga da rađaju i budu majke. Najmanje zastupljeni su odgovori koji rađanje više dece povezuju sa političkim ili društvenim ciljevima, koji se nameću spolja, od različitih institucija, pre svega od Crkve i Države.

Kada se, pak, odgovori o razlozima za rađanje više dece ukrste sa verskim opredeljenjem ispitanica, dobijamo nešto drugačiju sliku. Najveće neslaganje između onih koje se izjašnavaju kao vernice i onih koje to nisu, ispoljava se u odgovorima koji naglašavaju sa jedne strane atonomnu volju žene, a sa druge strane njenu zarobljenost u sopstvenu prirodu, kao razloge za imanje više dece. Skoro jedna trećina vernica (23,1%) misli da je neprirodno da žena ne želi da rađa, dok tako misli samo 3,3% onih koje kažu da su neverujuće, a 12,1% onih koje se ne izjašnavaju verski se opredelilo za ovaj razlog ([tabela 47](#)). Kada se kaže da rađanje više dece treba da bude izraz želja, potreba

i interesa žene, onda ovu tvrdnju podržava veliki procenat žena, bez obzira na versko opredeljenje, iako postoje statistički značajne razlike između vernica i neverujućih po distribuciji odgovora. Naime, više od dve trećine vernica smatra da bi žene trebalo da rađaju u skladu sa svojim prioritetima, dok je taj procenat znatno viši kod neverujućih, 88,9%, i podjednako visok među onima koje se verski ne izjašnjavaju (**tabela 47**).

Žene bi trebalo da rađaju više dece zato što:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije ver- nica		Ne izjašnja- va se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
natalitet srpske nacije je jedan od najnižih na svetu i preti odumiranje nacije	Da	131	25.0%	12	6.7%	39	12.7%	38.925	0.000**
	Ne	392	75.0%	168	93.3%	267	87.3%		
osnovna uloga žene je da rada	Da	65	12.4%	11	6.1%	24	7.8%	8.088	0.018*
	Ne	458	87.6%	169	93.9%	282	92.2%		
postoji opasnost da će druge verske grupe sa visokim natalitetom ugroziti ...	Da	30	5.7%	7	3.9%	12	3.9%	1.819	0.403
	Ne	493	94.3%	173	96.1%	294	96.1%		
zato što je u skladu sa njenim potrebama, interesima i željama	Da	358	68.5%	160	88.9%	257	84.0%	44.106	0.000**
	Ne	165	31.5%	20	11.1%	49	16.0%		
zato što je neprirodno da žena ne želi da rađa	Da	121	23.1%	6	3.3%	37	12.1%	44.167	0.000**
	Ne	402	76.9%	174	96.7%	269	87.9%		
	Ne	392	75.0%	168	93.3%	267	87.3%		

Tabela 47.

Verska opredeljenost, međutim, pokazuje se veoma bitna kod opredjivanja za razlog koji povezuje visok natalitet sa sudbinom nacije, i otkriva na koji način izloženost žena nacionalističkim diskursima i politikama utiče na njihove odluke u vezi sa ličnim životom. Jedna četvrtina vernica (25,0%) razmišlja o tome da je rađanje bitno zbog podizanja nataliteta nacije, dok nepunih sedam posto (6,7%) neverujućih i 12,7% verski neopredeljenih smatra to bitnim razlogom (**tabela 47**). Vernice takođe u većem procentu smatraju da je osnovna uloga žene da rađa, ali ovaj razlog nije ocijenjen kao naročito značajan, niti razlike između verujućih, neverujućih i neopredeljenih ovde imaju statistički značaj. Opasnost od drugih etničkih grupa sa većim natalitetom podjednako je nevažna i vernicama i neverujućima.

Žene bi trebalo da rađaju više dece zato što:		Stručna sprema						HI - kvadrat			
		Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat					
		N	%	N	%	N	%				
natalitet srpske nacije je jedan od najnižih na svetu i preti odumiranje nacije	Da	39	35.1%	102	23.0%	42	9.2%	53.353	0.000**		
	Ne	72	64.9%	342	77.0%	415	90.8%				
osnovna uloga žene je da rađa	Da	22	19.8%	44	9.9%	35	7.7%	14.706	0.001**		
	Ne	89	80.2%	400	90.1%	422	92.3%				
postoji opasnost da će druge verske grupe sa visokim natalitetom ugroziti ...	Da	11	9.9%	23	5.2%	14	3.1%	9.600	0.008**		
	Ne	100	90.1%	421	94.8%	443	96.9%				
zato što je u skladu sa njenim potrebama, interesima i željama	Da	55	49.5%	319	71.8%	401	87.7%	82.539	0.000**		
	Ne	56	50.5%	125	28.2%	56	12.3%				
zato što je neprirodno da žena ne želi da rada	Da	32	28.8%	82	18.5%	52	11.4%	22.293	0.000**		
	Ne	79	71.2%	362	81.5%	405	88.6%				

Tabela 48.

Stepen obrazovanja ima važnu ulogu u oblikovanju stavova žena o rađanju više dece. Žene sa višim i visokim obrazovanjem u najvećem procentu zaokružuju odgovor da je ova odluka stvar potreba i želja žene (87,7%), i istovremeno odlučno odbijaju argument demografske mobilizacije, to jest postojanja opasnosti od etničkih grupa sa visokim natalitetom - 96,9% njih smatra da takva opasnost ne postoji. Stepen obrazovanja, i sa njim povezana pretpostavljena informacijska, medijska i politička pismenost, mogu da objasne ovako visoke procente odbijanja ovog narativa koji se uporno provlači kroz javne diskurse. Sposobnost da se demistifikuju dominanti politički mitovi i ideološke zamke trebalo bi da raste sa nivoom formalnog i neformalnog obrazovanja. Skoro upola manje žena sa osnovnom školom (49,5%) u odnosu na skoro 90% visokoobrazovanih se opredeljuje za to da rađanje treba da prati potrebe i želje žena, iako je ovaj razlog prioritet svim ženama, bez obzira na nivo obrazovanja (Tabela 48). Nivo obrazovanja se pokazuje kao statistički značajan u ostalim odgovorima, gde korelira jasno sa tradicionalnijim i konzervativnijim stajalištima koja stoje u osnovi pojedinih razloga za rađanje više dece. Tako više od jedne trećine (35%) žena sa osnovnom školom povezuje rađanje sa brigom o sudbini nacije, dok se samo 9,2% visokoobrazovanih, i 23% onih sa

srednjom školom opredeljuje za ovaj razlog. Takođe, za nešto više od četvrtine ispitanica, 28,8%, sa završenom osnovnom školom, neprirodno je da žena ne želi da rađa, a tako misli 11,4 visokoobrazovanih i 18,5% onih sa srednjom školom. Iako nisu u pitanju visoki procenti, ipak je zabrinjavajuće da skoro 30% onih koji imaju obrazovanje više od osnovne škole ne dovode u pitanje postulate biološkog determinizma koji izjednačava „žensku prirodu” i „žensku sudbinu”. Slično je i sa odgovorom koji odluku o rađanju više dece povezuje sa društvenom ulogom žene kao majke, gde petina žena (20%) sa osnovnom školom smatra da je osnovna uloga žene da rađa, dok se sa njima slaže samo 7,7% visokoobrazovanih, i 9,9% onih sa srednjom školom (**tabela 48**).

Najprihvatljiviji oblik zajednice za rađanje dece

Kroz ovo pitanje ispitivano je samopozicioniranje ispitanica na kontinuumu od najliberalnijih mogućnosti („nebitno” i „samohrana majka”), preko nekonformističkih („u vanbračnoj zajednici”), do onih tradicionalnih i tradicionalno-konzervativnih („u građanskom braku” i „u crkvenom braku”), u pogledu najprihvatljivijeg oblika zajednice za rađanje dece.

Najprihvatljivi-ji oblik zajed-nice za rađanje dece je:	Beogradski region		Region Voj-vodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
u građanskom braku	55	23,9%	52	19,1%	114	34,3%	95	44,6%	316	30,2%
u crkvenom braku	3	1,3%	9	3,3%	18	5,4%	5	2,3%	35	3,3%
u vanbračnoj zajednici	1	,4%	1	,4%	0	0,0%	2	,9%	4	,4%
ni jedan (samohrana majka)	1	,4%	2	,7%	5	1,5%	1	,5%	9	,9%
nebitno	170	73,9%	208	76,5%	195	58,7%	110	51,6%	683	65,2%
Total	230	100,0%	272	100,0%	332	100,0%	213	100,0%	1047	100,0%

Tabela 9.

Validnih odgovora na ovo pitanje je bilo 1047. U celovitom uzorku, ispitanice su pokazale izvanredan stepen liberalnosti. Za više od dve trećine njih (65,2%) ovo je nebitno pitanje, što znači da velika većina ispitanica pitanjima sadržaja, odnosno samom procesu rađanja i odgoja dece daje prvenstvo u odnosu na pitanje forme, odnosno institucionalnih aranžmana za rađanje i odgoj dece. Za ovim sledi institucija

građanskog braka, za koju se opredelilo 30,2% ispitanica, pa ostali odgovori, sa značajno manjom zastupljenosću: institucija crkvenog braka sa 3,3%, i sa statistički beznačajnom važnošću - u vanbračnoj zajednici sa 0,4% i nijedan (samohrana majka) sa 0,9% ([grafikon 15,16; tabela 9](#)).

Kada ove podatke ukrstimo sa regionalnom pripadnošću, vidimo da se javljaju statistički značajne razlike. Za više od tri četvrtine ispitanica iz Vojvodine (76,5%), i skoro tri četvrtine (74%) ispitanica iz Beogradskog regiona je nebitno u kakvoj zajednici će rađati decu, dok se sa ovim slaže tek 51,6% ispitanica iz istočne i južne Srbije, i 58,7% onih iz Šumadije i zapadne Srbije (tabele 9, 30). Građanski brak je najprihvatljiviji ispitanicama iz istočne i južne Srbije (44,6%), a najmanje prihvatljiv ispitanicama iz Vojvodine (19,1%), dok za ispitanice iz regiona Beograda (23,9%) i Šumadije i zapadne Srbije (34,3%) građanski brak ima stabilnu, ali ne preveliku važnost ([tabela 30](#)). Crkveni brak je poželjan najviše u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (6,9%), a beleži malu zastupljenost u odgovorima ispitanica iz beogradskog regiona, 2,2%; najmanji broj odgovora ova opcija je zabeležila među ispitanicama iz istočne i južne Srbije (3,8%) i onima iz Vojvodine (4,4%), ([tabela 9](#)). Interesantan zaključak koji sledi iz ovih podataka

jest da je ispitanicama iz istočne i južne Srbije najmanje nebitno koji je oblik zajednice u kojoj će rađati decu, te da se najviše opredeljuju za građanski, a najmanje za crkveni brak kao najprihvatljiviji. S druge strane, Region Vojvodine je interesantan pošto podaci pokazuju da je tu najveći procenat ispitanica rekao da je nebitan institucionalni okvir u kome se rađaju deca, ali među onima za koje to ima značaja, broj onih koje se opredeljuju za crkveni brak je veći nego u Beogradskom regionu i Regionu Južne i Istočne Srbije. Ovo znači da je Vojvodina istovremeno prostor u kome je tradicija modernizacije ostavila traga na emacipaciji stanovništva i liberalizaciji žena, ali da na ovom prostoru istovremeno deluje klerikalizacija koja se statistički iskazuje u većem procentu nego u drugim regionima.

Najprihvatljiviji oblik zajednice za rađanje dece je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
nebitno	170	73,9%	208	76,5%	195	58,7%	110	51,6%	683	65,2%
u građanskom braku	55	23,9%	52	19,1%	114	34,3%	95	44,6%	316	30,2%
crkveni brak i ostalo	5	2,2%	12	4,4%	23	6,9%	8	3,8%	48	4,6%
Total	230	100,0%	272	100,0%	332	100,0%	213	100,0%	1047	100,0%

Tabela 30.

Kada se ukrste podaci o verskom opredeljenju sa odgovorima na ovo pitanje, opet najveći broj ispitanica, bez obzira na versko opredeljenje, smatra da je nebitno u kakvoj će zajednici roditi decu. Najveći procenat onih koji zagovaraju ovakvo mišljenje je među neverujućim ženama, 83,8%, slede verski neopredeljene sa 74,2%, i na kraju vernice sa 52,8%. Unekoliko je iznenađujući mali broj ispitanica među vernicama koje su se opredelile za instituciju crkvenog braka kao najprihvatljivijeg oblika zajednice za rađanje dece - 7,0% vernica se odlučilo za ovaj odgovor, dok se još manji procenat onih koje se verski ne izjašnjavaju, 2,9% i neverujućih, 1,0%, složilo sa njima (tabela 49).³²

³² Nalazi istraživanja koje se bavilo praksama sklapanja braka, pokazuju da između 1995. i 1999. godine u Srbiji raste broj crkveno sklopljenih brakova. Tako 1995. godine, od ukupnog broja sklopljenih brakova 27,8% sklopljeno je u crkvi, a 1999.

Najprihvatljiviji oblik zajednice za rađanje dece je	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
u građanskom braku	212	40.2%	30	15.2%	72	22.9%		
u crkvenom braku / vanbračnoj zajednici / ni jedan (samohrana majka)	37	7.0%	2	1.0%	9	2.9%		
Nebitno	279	52.8%	166	83.8%	233	74.2%		

Tabela 49.

Ako ukrstimo podatke o stepenu stručne spreme i odgovore na ovo pitanje, videćemo da je za visokoobrazovane žene u najvećem procentu (75,9%) nebitno u kakvoj će zajednici rađati decu, a da sa se manjim stepenom obrazovanja smanjuje i procenat žena koji je ovo izabrao kao odgovor: 59,4% onih sa srednjom školom, i 44,2% onih sa osnovnom školom smatra oblik zajednice nebitnim. Kada je, pak, reč o onima koje su izrazile svoje preferencije, crkveni brak smatraju najprihvatljivijim žene sa osnovnom školom (14,2%), a taj se broj smanjuje kako stepen obrazovanja raste: 3,5% žena sa srednjom školom i 3,4% visokoobrazovanih se opredeljuju za ovaj odgovor. Građanski brak uživa poverenje 41,6% žena sa osnovnoškolskim obrazovanjem, dok 37,1% sa srednjom školom i 20,8% visokoobrazovanih bira ovaj oblik institucionalnog aranžmana za rađanje dece kao najprihvatljiviji (**tabела 50**).

---

crkvenih brakova je 32,8%. (Lidija Radulović, Crkveni rituali životnog ciklusa: krštenje i venčanje, u: Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini, GEI SANU, Posebna izdanja, knj. 48, Beograd, 2002,83). Utoliko se mali procenat opredeljivanja vernica za instituciju crkvenog braka kao najprihvatljivijeg oblika zajednice za rađanje dece ne poklapa sa praksom, to jest sa učestalošću sklapanja crkvenog braka u Srbiji.

Najprihvatljiviji oblik zajednice za rađanje dece je	Stručna spremam						HI - kvadrat	
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/visoka/postdiplomska/doktorat			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
u građanskom braku	47	41.6%	168	37.1%	99	20.8%		
u crkvenom braku / vanbračnoj zajednici / ni jedan (samohrana majka)	16	14.2%	16	3.5%	16	3.4%	77.111	0.000**
nebitno	50	44.2%	269	59.4%	362	75.9%		

Tabela 50.

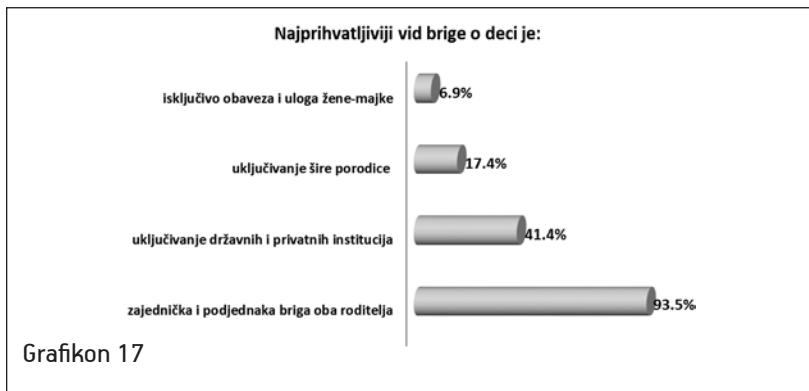
Ko sve treba da brine o deci?

Na ovo pitanje bilo je 1046 validnih odgovora. Oko toga da oba roditelja zajednički i podjednako treba da se uključe u brigu o deci, postoji nepodeljena i visoka saglasnost. Čak 93,5% ispitanica se slaže sa ovom tvrdnjom. Na drugom mestu je uključivanje državnih i privatnih institucija (41,4%), što svedoči o još uvek velikom poverenju koje se daje institucionalnom zbrinjavanju dece, bilo u javnom ili privatnom sektoru, naspram mnogo manjeg procenta (17,4%) koji smatra da u brigu o deci treba uključiti širu porodicu. Najmanji broj odgovora (6,9%) kaže da je briga o deci isključivo obaveza i uloga žene-majke ([grafikon 17](#); [tabela 10](#)).

Najprihvativiji vid brige o deci je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Juž- ne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
isključivo obaveza i uloga žene-majke	3	1,3%	11	4,0%	16	4,8%	42	19,9%	72	6,9%
zajednička i podjednaka briga oba roditelja	224	97,8%	264	96,4%	314	94,6%	176	83,4%	978	93,5%
uključivanje državnih i privatnih institucija	126	55,0%	111	40,5%	134	40,4%	62	29,4%	433	41,4%
uključivanje šire poro- dice	29	12,7%	69	25,2%	57	17,2%	27	12,8%	182	17,4%

Tabela 10.

Posmatrano po regionima, za veliki broj ispitanica je bitna zajednička briga oba roditelja za dete, i tu se procenti ne razlikuju drastično. Skoro svim ispitanicama u beogradskom regionu (97,8%) je ovo najprihvativiji oblik brige o deci, u Vojvodini 96,4%, u Šumadiji i zapadnoj Srbiji 94,6%, dok u Regionu Istočne i Južne Srbije isto misli 83,4%. Nešto više razlika nalazimo kada je reč o uključivanju državnih i pri-

vatnih institucija. Nešto preko polovine ispitanica (55,0%) iz Beogradskog regiona smatra da državne i privatne institucije treba da se uključe u brigu o deci, slede ispitanice u Vojvodini i Šumadiji i zapadnoj Srbiji sa 40,5% i 40,4%, dok svega nešto preko četvrtine (29,4%) žena u Regionu Istočne i Južne Srbije zastupa to mišljenje. Uključivanje šire porodice zastupa četvrtina ispitanica (25,2%) iz Regiona Vojvodine, dok je taj procenat znatno manji u Beogradskom regionu (12,7%) i u istočnoj i južnoj Srbiji (12,8%). Iako je ukupno uzev mali broj žena odgovorio da je najprihvatljiviji vid brige o deci isključivo obaveza i uloga žene-majke, te taj odgovor nema validnu statističku značajnost, ipak je primetno da je najveći procenat ovih odgovora, skoro 20%, u regionu istočne i južne Srbije, dok u beogradskom regionu ovo mišljenje zastupa 1% ispitanica (**tabela 10**).

Kada je u pitanju versko opredeljenje, najveći procenat odgovora, i ujedno značajna neslaganja, beležimo u odnosu prema uključivanju državnih i privatnih institucija. Među neverujućima je skoro 60% onih koje smatraju da je uključivanje državnih i privatnih institucija važno, dok tako smatra skoro dvostruko manje vernica (31%), ali u visokom procentu se za ovaj odgovor opredelilo i skoro polovina onih koje se verski ne izjašnjavaju (47,1%), (**tabela 51**). Većina ispitanica, bez obzira na versko opredeljenje, smatra da je zajednička briga oba roditelja najprihvatljiviji vid brige o deci. Zato i nema statističke značajnosti u toj maloj razlici. Međutim, vredi se malo zadržati na ovom odgovoru, koji, iako ne pokazuje značajnu statističku razliku u odnosu na versko opredeljenje, ipak nagoveštava nešto drugo, što ovo statističko kvantitativno istraživanje na upitniku sa zatvorenim odgovorima nije moglo precizno da obuhvati. To je pitanje motiva i

značenja koja se kriju iza ovog odgovora, odnosno, jednostavnije - šta naše ispitanice podrazumevaju pod zajedničkom brigom oba roditelja o deci, sa kakvim vrednostima, predstavama i ideologijama one povezuju ovakvo stajalište, i kako vide uloge roditelja - majki i očeva - u ovom poduhvatu. Da li, recimo, kako bi se to na prvi pogled moglo učiniti, opredeljenje ispitanica u visokom procentu za podjednako učešće oba roditelja, govor o rastu egalitarnih tendencija u društvu, o umanjenju ili povlačenju oštре granice između rodnih uloga u porodici i društvu, ukratko o demokratizaciji porodice? Ili je, pak, reč o različitim idejnim uticajima koji na različite načine interpretiraju, i sa različitim pozicijama - s različitim idejama porodice na umu (moderna vs. tradicionalne, sekularna vs. na religiji zasnovane) - podržavaju podjednako uključivanje oba roditelja. Na ova pitanja naša anketa nije uspela da da odgovor, te ostaje da se ono ispita u nekim novim i/ili drugaćijim istraživanjima.

Najprihvatljiviji vid brige o deci je:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
isključivo obaveza u ulogi žene-majke	Da	39	7.4%	9	4.6%	24	7.6%	2.122	0.346
	Ne	489	92.6%	188	95.4%	290	92.4%		
zajednička i podjednaka briga oba roditelja	Da	491	93.0%	187	94.9%	293	93.3%	0.890	0.641
	Ne	37	7.0%	10	5.1%	21	6.7%		
uključivanje državnih i privatnih institucija	Da	165	31.3%	118	59.9%	148	47.1%	54.429	0.000**
	Ne	363	68.8%	79	40.1%	166	52.9%		
uključivanje šire porodice	Da	108	20.5%	22	11.2%	50	15.9%	9.256	0.010**
	Ne	420	79.5%	175	88.8%	264	84.1%		

Tabela 51.

Stepen stručne spreme pokazuje se kao najvažniji u razlikama u distribuciji odgovora koji tvrdi da je najprihvatljiviji vid brige o deci isključivo obaveza i uloga žene-majke. Ispitanice sa osnovnom školom daju najveću podršku ovoj tvrdnji; skoro jedna petina (19,5%) smatra tako, naspram mnogo manjoj zastupljenosti ovog odgovora među onima sa srednjom školom (8,6%), i izrazito malom procentu (2,3%) među visokoobrazovanim. Protiv uključivanja državnih i privatnih institucija u brigu o deci izjasnilo se blizu četiti petine (78,8%) ispitanica sa osnovnom školom, nešto manje onih sa srednjim obrazovanjem (63,1%), dok je među visokoobrazovanimi mišljenje podeljeno - otprilike polovina njih je za uključivanje institucija, dok je druga polovina protiv. Velika većina smatra da je briga o deci zajednička briga i

obaveza oba roditelja, samo se procenti razlikuju: među visokoobrazovanim je nešto veći procenat onih koji to veruju (97,5%), u odnosu na ispitanice sa srednjim (91,6%) i osnovnoškolskim (84,1%) obrazovanjem. Konačno, uključivanju šire porodice najveći značaj pridaju žene sa završenom osnovnom školom, i to skoro trećina (34,5%), a u upola manjoj meri to čine ispitanice sa srednjom školom (17,7%) i visokoobrazovane (13%), ([tabela 52](#)).

Najprihvatljiviji vid brige o deci je:	Stručna spremam						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/ doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
isključivo obaveza u uloga žene-majke	Da	22	19.5%	39	8.6%	11	2.3%	45.395	0.000**
	Ne	91	80.5%	414	91.4%	465	97.7%		
zajednička i podjednaka briga oba roditelja	Da	95	84.1%	415	91.6%	464	97.5%	31.472	0.000**
	Ne	18	15.9%	38	8.4%	12	2.5%		
uključivanje državnih i privatnih institucija	Da	24	21.2%	167	36.9%	239	50.2%	38.030	0.000**
	Ne	89	78.8%	286	63.1%	237	49.8%		
uključivanje šire porodice	Da	39	34.5%	80	17.7%	62	13.0%	29.425	0.000**
	Ne	74	65.5%	373	82.3%	414	87.0%		

Tabela 52.

Protivnici abortusa

U kontekstu povremenih nastojanja i zalaganja Srpske pravoslavne crkve, pojedinih verskih zajednica i desničarskih organizacija da se u Srbiji zabrani prekid trudnoće postavile smo pitanje da li je to za ispitanice prihvatljivo ili neprihvatljivo i ponudile smo sledeće odgovore: 1) prihvatljivo, jer će smanjiti broj prekida trudnoće; 2) prihvatljivo, jer štiti pravo na život nerođenog deteta; 3) neprihvatljivo, jer će žene nalaziti načine da prekinu neželjenu ili neplaniranu trudnoću; 4) neprihvatljivo, jer će ugroziti život žena koje pribegavaju nesigurnim prekidima trudnoće; 5) neprihvatljivo, jer krši reproduktivna prava i slobode žene.

Crkve, pojedine verske zajednice i desničarske organizacije se zalažu za zabranu prekida trudnoće. To je:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
prihvatljivo, jer će smanjiti broj prekida trudnoće	19	8,4%	14	5,2%	31	9,4%	23	10,8%	87	8,4%
prihvatljivo, jer štiti pravo na život nerođenog deteta	6	2,6%	15	5,6%	28	8,5%	22	10,4%	71	6,8%
neprihvatljivo, jer će žene nalaziti načine da prekinu neželjenu ili neplaniranu trudnoću	20	8,8%	31	11,5%	49	14,8%	47	22,2%	147	14,2%
neprihvatljivo, jer će ugroziti život žena koje pribegavaju nesigurnim prekidima trudnoće	49	21,6%	49	18,2%	76	23,0%	46	21,7%	220	21,2%
neprihvatljivo, jer krši reproduktivna prava i slobode žene	133	58,6%	160	59,5%	146	44,2%	74	34,9%	513	49,4%
Total:	227	100,0%	269	100,0%	330	100,0%	212	100,0%	1038	100,0%

Tabela 11.

Validnih odgovora na ovo pitanje bilo je 1038. Najpre ćemo izložiti rezultate kojima se obuhvataju odgovori kategorisani kao prihvatljivo i neprihvatljivo. Za petinu ispitanica (21%) iz Regiona Južne i Istočne Srbije zabrana abortusa je prihvatljiva mera, dok je prihvatljiva za 11% žena u Beogradskom regionu i Regionu Vojvodine (razlika je 0,001), (tabela 31). Za 60% žena u ova dva regiona je neprihvatljiva jer krši reproduktivna prava i slobode žene dok je u druga dva regiona oko 40% (38% Region Šumadije i Zapadne Srbije i 44% Region Južne i Istočne Srbije), neprihvatljivo zbog ugrožavanja prava žena. Ispitanice su u procentu od oko 50% zabranu abortusa ocenile kao neprihvatljivu, pre svega, jer krši njihova prava, na drugom mestu u procentu od 35,4 je briga za reproduktivno zdravlje i život žene koja, u slučaju zabrane, iznalaže načine da prekine neželjenu trudnoću i pribegava nesigurnim prekidima trudnoće. Veoma mali broj žena, 8,4%, smatra da je ova mera prihvatljiva jer bi se smanjio broj prekida trudnoće, dok 6,8% smatra da se na taj način štiti život nerođenog deteta (tabela 11). Versko opredeljenje donekle utiče na preferencije ispitanica. Tako je za 23,6% vernica ova mera prihvatljiva, međutim, veći značaj vernice pridaju zaštiti zdravlja i života žene i smatraju da je mera neprihvatljiva jer će žene naći način za nelegalni abortus i ugroziti zdravlje (38,3%), a podjednako im je neprihvatljiva jer krši reproduktivna prava i slobode (38,1%). Dakle, i za 76,4% vernica zabrana prekida trudnoće je neprihvatljiva mera (tabela 53). Nesumnjivo je da verske norme i vrednosti navedenih institucionalnih i vaninstitucionalih protivnika abortusa u Srbiji ne utiču značajno ni na žene koje su se izjasnile kao vernice i da su i za njih važnija reproduktivna autonomija i prava. Ako uporedimo skoro četvrtinu vernica (24%) za koje je ova mera prihvatljiva u odnosu na žene koje nisu vernice, a neprihvatljiva je za 74% njih, kao i za nešto više od polovine neizjašnjениh po pitanju verskog opredeljenja (53%), zbog toga što se na taj način krše reproduktivna prava i slobode žene, primetićemo da je statistička razlika 0,001 (tabela 53). Međutim, rezultati su nešto drugačiji ako ukrstimo i nivo obrazovanja ispitanica. Za skoro polovinu (43%) sa osnovnom školom ovo je prihvatljiva mera, za one sa srednjom školom je neprihvatljiva podjednako zbog ugrožavanja zdravlja žena (41%) i kršenja reproduktivnih prava i slobode žene (42%), a za visokoobrazovane je navedeni razlog najviše zastupljen sa skoro 2/3 ispitanica (tabela 54). Statistički značaj razlike je 0,001.

Crkve, pojedine verske zajednice i desničarske org. se zalažu za zabranu prekida trudnoće. Da li je to:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
prihvatljivo	124	23.6%	6	3.1%	27	8.7%	102.650	0.000**
neprihvatljivo, načice način i ugroziti zdravlje	201	38.3%	44	22.4%	118	37.9%		
neprihvatljivo, jer krši reproduktivna prava i slobode žene	200	38.1%	146	74.5%	166	53.4%		

Tabela 53.

Crkve, pojedine verske zajednice i desničarske org. se zalažu za zabranu prekida trudnoće. Da li je to:	Stručna spremna						HI - kvadrat	
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/doktorat			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
prihvatljivo	49	43.4%	76	17.0%	32	6.7%	140.449	0.000**
neprihvatljivo, načice način i ugroziti zdravlje	43	38.1%	184	41.3%	138	29.1%		
neprihvatljivo, jer krši reproduktivna prava i slobode žene	21	18.6%	186	41.7%	305	64.2%		

Tabela 54.

Očekivanja od države

Kako se država uspinje da pospeši rađanje i osmisli pronatalitenu politiku koja bi promenila nepovoljna demografska predviđanja postavile smo i pitanje šta bi to država trebalo da uradi. U odgovorima smo ponudile i neka od rešenja koja su se mogla čuti poslednjih nekoliko godina u javnom socijalnom i političkom diskursu: 1) novčano nagrađuje žene sa više dece; 2) novčano kažnjava porodice bez dece; 3) uvede podsticajne mere zapošljavanja žena koje imaju decu; 4) obezbedi zarade koje su dovoljne za zadovoljenje potreba porodice sa decom; 5) stvori mogućnosti za fleksibilno radno vreme i obavljanje poslova roditelja sa malom decom; 6) podržava i promoviše ravnopravno učešće oba roditelja, majke i oca, u odgajanju dece.

Da bi podstakla rađanje država bi trebalo da:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
novčano nagrađuje žene sa više dece	46	20,2%	64	23,5%	145	43,9%	106	50,0%	361	34,6%
novčano kažnjava porodice bez dece	0	0,0%	4	1,5%	6	1,8%	5	2,4%	15	1,4%
uveđe podsticajne mere zapošljavanja žena koje imaju decu	105	46,1%	113	41,5%	155	47,0%	107	50,5%	480	46,1%
obezbedi zarade koje su dovoljne za zadovoljavanje potreba porodica sa decom	165	72,4%	229	84,2%	196	59,4%	129	60,8%	719	69,0%
stvori mogućnost za fleksibilno radno vreme i obavljanje poslova roditeljima sa malom decom	147	64,5%	173	63,6%	160	48,5%	71	33,5%	551	52,9%
podržava i promoviše ravnopravno učešće oba roditelja, majke i oca, u odgajanju dece	125	54,8%	120	44,1%	136	41,2%	57	26,9%	438	42,0%

Tabela 12.

Finansijska sigurnost i stabilnost, odnosno mogućnost da država obezbedi zarade koje bi bile dovoljne za zadovoljenje potreba porodice u odgajanju dece, je najprihvatljivija za oko 70% ispitanica u svim ispitivanim regionima Srbije. Na drugom mestu je fleksibilno radno vreme za roditelje u svim regionima osim u Regionu Južne i Istočne Srbije u kojem se preferira uvođenje podsticajne mera zapošljavanja žena koje imaju decu. Naime, stopa nezaposlenosti u ovom regionu je veoma visoka, te je i razumljivo da se zaposlenju pridaje najveći značaj. I u ostalim regionima je mera zapošljavanja po važnosti na trećem mestu. Neprihvatljivo je novčano kažnjavanje roditelja koji nemaju decu (1,4%) ali se podržava (34,6%) novčano nagrađivanje žene sa više dece. U Beogradskom regionu petina ispitanica smatra da će novčano nagrađivanje podstićati rađanje, a u Regionu Južne i Istočne Srbije polovina ispitanica deli to mišljenje (stepen razlike je na nivou 0,001). Siromaštvo i depriviranost ovog regiona presudno utiču na stavove ispitanica. Međutim, u ovom regionu fleksibilno radno vreme za roditelje ističe 33,5%, dok je u Regionu Beograda i Vojvodine skoro duplo više - 64% ispitanica - smatralo to podsticajnom merom (statistički značajna razlika je 0,001). Ravnopravno učešće oba roditelja u odgajanju dece je ženama važno, a da je država pozvana da to promoviše smatra 42% ispitanica. Ako posmatramo po regionima, za polovinu (55%) ispitanica je podržavanje i promovisanje ravnopravnog učešća oba roditelja u odgajanju bitan razlog za rađanje, dok je tog mišljenja duplo manje ispitanica, 27%, iz Regiona Južne i Istočne Srbije, (statistički značaj je 0,001). Iz Regiona Šumadije i Zapadne Srbije 59,4% ispitanica, kao i 60,8% ispitanica iz južne i istočne Srbije mišljenja je da će obezbeđivanje adekvatnih zarada od strane države podstićati rađanje. U regionu Vojvodine zarada se smatra veoma važnom za 84% ispitanica. Nema statističke značajnosti među regionima po pitanju podsticajnih mera zapošljavanja žena koje imaju decu; kao što smo navele, od 46-50% ispitanica misli da bi ove mere podstakle rađanje (**tabela 12**).

Ukrštanjem sa verskim opredeljenjem dolazimo do rezultata od 46% vernica koje smatraju da bi novčano nagrađivanje podstaklo rađanje, dok to isto misli samo 17% onih koje nisu vernice. Razlika je na nivou 0,001. Ravnopravno učešće u odgajanju dece je podsticajnije za žene koje nisu vernice (61%) dok je podsticajno za 34% vernica (stepen značajnosti je na nivou 0,001). Da bi fleksibilno radno vreme moglo da podstakne rađanje misli 63% žena koje nisu vernice, u odnosu na

47% onih koje jesu. Razlika je na nivou 0,001. Podsticajne mere zapošljavanja su važne za skoro pola onih koje se verski ne izjašnjavaju, kao i za 48% vernica, u odnosu na 37% onih koje nisu vernice. Obezbeđenje zadovoljavajućih zarada je važno za $\frac{3}{4}$ onih koje nisu vernice i slično (72%) kod onih koje se nisu izjasnile po pitanju verskog opredeljenja, dok je kod vernica taj procenat 65% (**tabela 55**).

Za najveći procenat ispitanica sa osnovnom školom, nešto više od 65% u odnosu na 25% visoko obrazovanih, novčano nagrađivanje predstavlja podsticajnu mjeru za rađanje više dece, na nivou statističke razlike od 0,001 (**tabela 56**). Kao što su pokazali rezultati odgovora na druga, slična pitanja, finansijski momenat kao presudno važan češće ističu ispitanice sa nižim obrazovanjem budući da imaju, najčešće, niže zarade, odnosno, da su obično zaposlene na poslovima koji su manje plaćeni. Ekonomski razlozi značajno utiču na smanjenje stope rađanja, vidimo da i ispitanice naglašavaju važnost redovnih prihoda roditelja, finansijsku sigurnost i državnu materijalnu podršku roditeljstvu. Uspostavljanje sistema državne podrške retko je i u razvijenijim zemljama, ali kod ispitanica postoji svest da je ona važna za razliku od slabo razvijene svesti o zaštiti reproduktivnog zdravlja.

Da bi podstakla rađanje dražava bi trebalo da:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
novčano nagrađuje žene sa više dece	Da	242	46.0%	33	16.8%	84	26.8%	66.272	0.000**
	Ne	284	54.0%	164	83.2%	229	73.2%		
novčano kažnjava porodice bez dece	Da	8	1.5%	1	.5%	6	1.9%		
	Ne	518	98.5%	196	99.5%	307	98.1%		
uveče podsticajne mere zapošljavanja žena koje imaju decu	Da	252	47.9%	72	36.5%	155	49.5%	9.388	0.009**
	Ne	274	52.1%	125	63.5%	158	50.5%		
obezbedi zarade koje su dovoljne za zadovoljavanje potreba poridica sa decom	Da	344	65.4%	145	73.6%	224	71.6%	6.069	0.048*
	Ne	182	34.6%	52	26.4%	89	28.4%		
stvoriti mogućnosti za fleksibilno radno vreme i obavljanje poslova roditeljima ...	Da	246	46.8%	124	62.9%	178	56.9%	17.893	0.000**
	Ne	280	53.2%	73	37.1%	135	43.1%		
podržava i promoviše ravnopravno učešće oba roditelja, majke i oca, u odgajanju dece	Da	177	33.7%	121	61.4%	137	43.8%	45.964	0.000**
	Ne	349	66.3%	76	38.6%	176	56.2%		

Tabela 55.

Da bi podstakla rađanje dražava bi trebalo da:	Stručna spremam						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/ doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
novčano nagrađuje žene sa više dece	Da	73	65.2%	170	37.7%	117	24.6%	68.968	0.000**
	Ne	39	34.8%	281	62.3%	358	75.4%		
novčano kažnjava porodice bez dece	Da	5	4.5%	6	1.3%	4	.8%		
	Ne	107	95.5%	445	98.7%	471	99.2%		
uveđe podsticajne mere zapošljavanja žena koje imaju decu	Da	47	42.0%	212	47.0%	219	46.1%	0.919	0.632
	Ne	65	58.0%	239	53.0%	256	53.9%		
obezbedi zarade koje su dovoljne za zadovoljavanje potreba poridica sa decom	Da	75	67.0%	297	65.9%	343	72.2%	4.577	0.101
	Ne	37	33.0%	154	34.1%	132	27.8%		
stvori mogućnosti za fleksibilno radno vreme i obavljanje poslova roditeljima ...	Da	33	29.5%	232	51.4%	284	59.8%	34.122	0.000**
	Ne	79	70.5%	219	48.6%	191	40.2%		
podržava i promoviše ravnopravno učešće oba roditelja, majke i oca, u odgajanju dece	Da	27	24.1%	161	35.7%	248	52.2%	42.399	0.000**
	Ne	85	75.9%	290	64.3%	227	47.8%		

Tabela 56.

Da li država poštuje i sprovodi zakone?

U Srbiji postoji nekoliko zakona kojima se regulišu prava trudnica i porodilja, kao i prava roditelja: Zakon o ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu dece, trudnica i porodilja (2013), Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom (2009, 2018) a ustanovljena je i Strategija za podsticaj rađanja (2008). Koliko država poštuje i u praksi sprovodi već uspostavljene zakone i propise kojima se regulišu prava trudnica i porodilja postavili smo kao pitanje, i ponudili sledeće odgovore: 1) poštuju i sprovode; 2) izbegavaju; 3) selektivno sprovode; 4) u potpunosti se ne sprovode.

Zakonski propisi i mere koji regulišu prava trudnica i porodilja u praksi se:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
poštuju i sprovode	2	,9%	23	8,5%	38	11,7%	35	16,6%	98	9,5%
izbegavaju	52	23,1%	52	19,2%	33	10,2%	58	27,5%	195	18,9%
selektivno sprovode	146	64,9%	163	60,1%	216	66,5%	85	40,3%	610	59,1%
u potpunosti se ne sprovode	25	11,1%	33	12,2%	38	11,7%	33	15,6%	129	12,5%
Total	225	100,0%	271	100,0%	325	100,0%	211	100,0%	1032	100,0%

Tabela 13.

Validnih odgovora bilo je kod 1032 ispitanice. Sumiranjem svih regionala dobili smo sledeće rezultate. Najviše ispitanica smatra da se zakoni i propisi selektivno sprovode, 59%. Da se propisi izbegavaju misli 19% ispitanica, da se u potpunosti ne sprovode 13%, dok samo 9% smatra da se poštuju i sprovode. Dakle, ako bismo objedinili odgovore, čak

78% ispitanica smatra da država izbegava i selektivno poštije prava trudnica i porodilja, 10% smatra da se poštju i sprovode a 12% da se u potpunosti ne sprovode (tabela 32). Regionalno posmatrano, odgovori su približni u svim regionima i nema statistički značajnih razlika. Sprovodenjem zakona i propisa su najnezadovoljnije ispitanice u Beogradskom regionu, 88%, sledi Region Vojvodine s 79,3%, zatim Šumadija i zapadna Srbija 66,6%, najmanje su nezadovoljne žene iz istočne i južne Srbije, 40,3%. Istovremeno, u ovom regionu najviše njih (16,6%) u odnosu na druge regije smatra da se zakoni i propisi poštiju i sprovode, ali njih 15,6%, što je takođe najveći procenat u odnosu na ostale regije, navodi da se zakoni i propisi u potpunosti ne sprovode. U ostalim regionima stopa poštovanja i sprovođenja zakona se kreće od 8,5 – 11,7% za Vojvodinu, Šumadiju i zapadnu Srbiju, dok je u Beogradskom regionu samo 0,9% (grafikon 21; tabela 13).

Zakonski propisi i mere koji regulišu prava trudnica i porodilja u praksi se:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
poštuju i sprovode	2	0,9%	23	8,5%	38	11,7%	35	16,6%	98	9,5%
izbegavaju/selektivno sprovode	198	88,0%	215	79,3%	249	76,7%	85	67,8%	610	78%
u potpunosti se ne sprovode	25	11,1%	33	12,2%	38	11,7%	33	15,6%	129	12,5%
Total	225	100,0%	271	100,0%	325	100,0%	211	100,0%	1032	100,0%

Tabela 32.

Kada ukrstimo odgovore uzimajući u obzir versko opredeljenje, validnih je 1026 odgovora. Mali broj, 14% vernica smatra da se propisi i mere sprovode, dok njihovo mišljenje deli još manje onih ispitanici.

ca koje nisu vernice, 3%. Ujednačeni su odgovori ispitanica različitih verskih opredeljenja - od 72% do 83% smatra da se zakoni i propisi selektivno sprovode i izbegavaju (**tabela 57**).

Zakonski propisi i mere koji regulišu prava trudnica i porodilja u praksi se:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat	
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
poštiju i sprovode	75	14.5%	6	3.1%	16	5.1%		
izbegavaju	102	19.7%	28	14.3%	64	20.6%		
selektivno sprovode	274	52.8%	136	69.4%	196	63.0%		
u potpunosti ne sprovode	68	13.1%	26	13.3%	35	11.3%	39.551	0.000**

Tabela 57.

Među visoko obrazovanim ispitanicama, 8% je zaokružilo je odgovor da se zakoni i propisi koji regulišu prava trudnica i porodilja poštuju i sprovode, u odnosu na 14,5% ispitanica sa osnovnom školom; ovde se pojavljuje statistički značajna razlika na nivou 0,001 (**Tabela 58**).

Zakonski propisi i mere koji regulišu prava trudnica i porodilja u praksi se:	Stručna spremna						HI - kvadrat	
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/doktorat			
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
poštiju i sprovode	16	14.5%	42	9.4%	38	8.0%		
izbegavaju	41	37.3%	101	22.7%	53	11.2%		
selektivno sprovode	42	38.2%	245	55.1%	323	68.1%	58.442	0.000**
u potpunosti ne sprovode	11	10.0%	57	12.8%	60	12.7%		

Tabela 58.

Poštovanje/kršenje radnih prava trudnica i porodilja

Na ovo pitanje bilo je 1026 validnih odgovora. Od ponuđenih odgovora, u najvećem procentu (79,1%) su kao kršenje ovih prava navele prekid radnog odnosa od strane poslodavca, zatim neredovno isplaćivanje trudničkih i porodiljskih nadoknada (59,6%), i na poslednjem mestu skraćenje zakonom garantovanog porodiljskog odsustva (20,7%), (*grafikon 23; tabela 14*). Među ovim odgovorima, vidljivo je da se za kršenje radnih prava trudnica i porodilja ravnopravno smatraju odgovornim i država i poslodavci, jer poslodavci krše zakon kada otpuštaju žene kada saznavaju da su trudne (neki put ih i ne zapošljavaju ako saznavaju, takođe protivzakonito, da planiraju porodicu), a država krši sopstvene zakone i propise kada kalkuliše i manipuliše iznosima i dinamikom isplate trudničkih i porodiljskih nadoknada; u trećem slučaju, država i poslodavci kao da sarađuju na štetu žena, tako što različitim oblicima pritisaka i iznuda, primoravaju žene da skraćuju trudnička i porodilska odsustva koja su im zakonom garantovana. Zapravo, poslodavci to rade, a država žmuri na ono što čine. Osim toga, nedovoljno se radi na promovisanju zajedničkog roditeljstva, koji bi podsticao i očeve da uzimaju odsustvo radi nege deteta (nakon tri meseca porodiljskog odsustva koje koristi žena), što im zakon (iako još uvek restriktivan u pogledu uslova pod kojima očevi ovo odsustvo mogu uzeti) omogućava, pa se ova mogućnost i dalje veoma malo koristi u praksi.³³

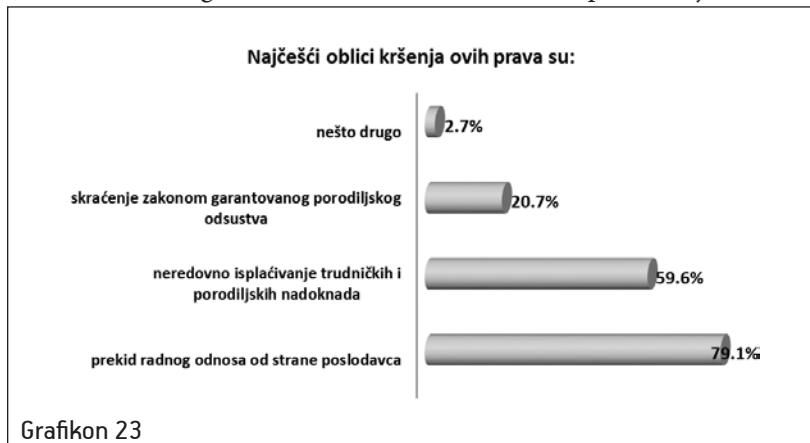
---

³³ „Novim zakonskim rešenjima odnos prema roditeljstvu se polako menja i postavlja muškarca u nove društvene okvire, ali su njegovi efekti još uvek veoma slabi”, kaže se u jednoj analizi zakonskih akata. „U 2017. godini, preko Sekretarijata za socijalnu zaštitu Beograda, naknadu zarade za vreme odsustva sa rada radi nege deteta koristilo je 79 očeva, što je za 10 više nego u 2016. godini, kada je ovo odsustvo koristilo 69 očeva- kaže Nataša Stanisavljević, gradski sekretar za socijalnu zaštitu. - Od početka 2018. do danas podneto je 10 zahteva.” <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/200418/200418-vest6.html> (pristupljeno 10.10.2019.).

Najčešći oblici kršenja ovih prava su:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i zapadne Srbije		Region južne i istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
prekid radnog odnosa od strane poslodavca	175	77,8%	228	84,1%	232	72,5%	177	84,3%	812	79,1%
skraćenje zakonom garantovanog porodiljskog odsustva	79	35,1%	43	15,9%	42	13,1%	48	22,9%	212	20,7%
neredovno isplaćivanje trudničkih i porodiljskih nadoknada	135	60,0%	172	63,5%	218	68,1%	87	41,4%	612	59,6%
nešto drugo	8	3,6%	7	2,6%	10	3,1%	3	1,4%	28	2,7%

Tabela 14.

Kod odgovora na ovo pitanje ponuđena je i mogućnost „nešto drugo”, a ispitanice su zamoljene da navedu druge razloge, koji nisu obuhvaćeni anketom. Mali broj (2,7%) je iskoristio ovu mogućnost, ali je naveden veći broj različitih razloga koje one prepoznaju kao kršenje zakonom garantovanih prava. Veliki broj razloga objašnjava kako trudnoća, porođaj (kao i odluka da se imaju deca koja tome prethodi) utiču na njihovu mogućnost da uopšte dobiju posao, da na njemu ostanu (da im se obnove ugovori), a zatim i da napreduju u karijeri: „nezapošljavanje mladih žena, mogu da ostanu trudne”, „otežano napredovanje u firmi i

produženje ugovora za posao". Porodiljske naknade su niske, obračuni naknada za porodiljsko odsustvo se menjanju, na štetu porodilja, a mnogi oblici finansijske podrške porodicama sa decom su po Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom, usvojenom 2018. godine, umanjeni ili uskraćeni: „nema bolovanja za bolesno dete”, „uskraćivanje novčanih sredstava po novom zakonu”. Spominju se i „neznanje, nepoštovanje, nestručnost i nehigijena u medicinskim institucijama”, što je povezano kako sa kršenjem prava trudnica i porodilja, tako i sa urušenim socio-ekonomskim ambijentom i institucijama koje plaćaju ceh društvene krize.

Uzeti ukupno, ovi odgovori ukazuju na to da, uprkos proklamovanim vrednostima i merama koje država donosi u cilju povećanja nataliteta, ona ne čini dovoljno kako bi zaista pomogla žene koje se odluče da rode, naročito one koje su zaposlene, pa treba da usaglašavaju roditeljske i profesionalne obaveze. Umanjivanje stečenih prava u prošlosti, kako mera podrške u odgoju dece, tako i finansijske pomoći trudnicama, porodiljama i porodicama s decom, žene posmatraju kao oblike kršenja njihovih prava; a uslovljavanje zapošljavanja i ostanka na poslu odlukom da nemaju, ili imaju određeni broj dece, vide kao kršenje svojih radnih prava.

Kada se ovi odgovori distribuiraju po regionima, tada se dobija malo drugačija slika. Najneujednačenije su regionalno raspoređena mišljenja o skraćenju zakonom garantovanog porodiljskog odsustva: to je najviše prepoznato kao problem u Beogradskom regionu (35,1%), a najmanje u Šumadiji i zapadnoj Srbiji (13,1%). O neredovnom isplaćivanju nadoknada za trudničko i porodiljsko odsustvo mišljenja su malo ujednačenija: ono se smatra za najčešći oblik kršenja prava za 41% ispitanica iz istočne i južne Srbije, dok je u ostalim regionima ovaj procenat veći - 60,0% u Beogradskom regionu, 63,5% u Vojvodini i 68,1% u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Konačno, ispitanice u svim regionima su postigle visok stepen saglasnosti oko toga da je prekid radnog odnosa od strane poslodavca najrasprostranjeniji oblik kršenja prava trudnica i porodilja. Ovo su u najvećim procentima naglasile žene u istočnoj i južnoj Srbiji (84,3%) i u Vojvodini (84,1%), a u nešto manjem procentu u regionu Beograda (77,8%) i u Šumadiji i zapadnoj Srbiji (72,5%), (tabela 14).

Kada je u pitanju ukrštanje odgovora na ovo pitanje sa verskim opredeljenjem ispitanica, onda najveću statističku značajnost imaju razlike

povodom skraćenja zakonom zagarantovanog porodiljskog odsustva. Ovo pitanje je nebitno za 72% neverujućih ispitanica, i za nešto više verski neopredeljenih (78,3%), a najmanje značaja mu pridaju vernice - čak 83% verujućih to ne smatra bitnim oblikom kršenja prava. Ispitanice su, bez obzira na versko opredeljenje, najsložnije da je neredovno isplaćivanje trudničkih i porodiljskih naknada najčešći oblik kršenja radnih prava žena (od 57% onih koje nisu vernice, 59% vernica i 62% onih koje se verski ne izjašnjavaju), ([tabela 59](#)).

Najčešći oblici kršenja ovih prava su:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
prekid radnog odnosa od strane poslodavca	Da	393	76.8%	165	84.6%	250	79.9%	5.414	0.064
	Ne	119	23.2%	30	15.4%	63	20.1%		
skraćenje zakonom zagarantovanog porodiljskog odsustva	Da	88	17.2%	55	28.2%	68	21.7%	10.745	0.005**
	Ne	424	82.8%	140	71.8%	245	78.3%		
neredovno isplaćivanje trudničkih i porodiljskih naknada	Da	300	58.6%	112	57.4%	195	62.3%	1.538	0.463
	Ne	212	41.4%	83	42.6%	118	37.7%		
nešto drugo	Da	14	2.7%	4	2.1%	10	3.2%		
	Ne	498	97.3%	191	97.9%	303	96.8%		

Tabela 59.

Nivo stručne spreme nije imao značajnog uticaja na odgovore po ovom pitanju. Razlike nisu statistički značajne, ali je najveća razlika kod stava o neredovnom isplaćivanju trudničkih i porodiljskih naknada, gde je on zastupljeniji međuvisokoobrazovanim ženama (63%), затim među onima sa osnovnom školom (59%), pa sa srednjom (56%), ([tabela 58](#)). Skraćenje zakonom garantovanog porodiljskog odsustva oko petina ispitanica sa visokim obrazovanjem (22,9%) vidi kao kršenje prava, 19,6% sa srednjom i 15,9% sa osnovnom školom slaže se sa njima. Razlike u zastupljenosti odgovora među ispitanicama sa različitim obrazovnim nivoom mogле bi se objasniti činjenicom da žene sa nižim stepenom obrazovanja češće rade u neformalnim i neregulisanim uslovima, u sivoj i crnoj zoni, na sezonskim poslovima koji nisu regulisani ugovorima o radu, i na koje se ne odnose slova zakona koja regulišu ovaj set prava, uključujući porodiljsko odsustvo. Prekid radnog odnosa je najveći problem za sve ispitanice, kako za 75% sa

osnovnom, tako za 78% sa srednjom školom, i za 81% sa najvišim obrazovanjem (**tabела 60**).

Najčešći oblici kršenja ovih prava su:	Stručna spremna						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomski/doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
prekid radnog odnosa od strane poslodavca	Da	80	74.8%	347	78.3%	382	80.9%	2.336	0.311
	Ne	27	25.2%	96	21.7%	90	19.1%		
skraćenje zakonom zagarantovanog porodiljskog odsustva	Da	17	15.9%	87	19.6%	108	22.9%	3.175	0.204
	Ne	90	84.1%	356	80.4%	364	77.1%		
neredovno isplaćivanje trudničkih i porodiljskih nadoknada	Da	63	58.9%	250	56.4%	296	62.7%	3.766	0.152
	Ne	44	41.1%	193	43.6%	176	37.3%		
nešto drugo	Da	2	1.9%	11	2.5%	15	3.2%		
	Ne	105	98.1%	432	97.5%	457	96.8%		

Tabela 60.

Koja radna prava žene smatraju najvažnijim?

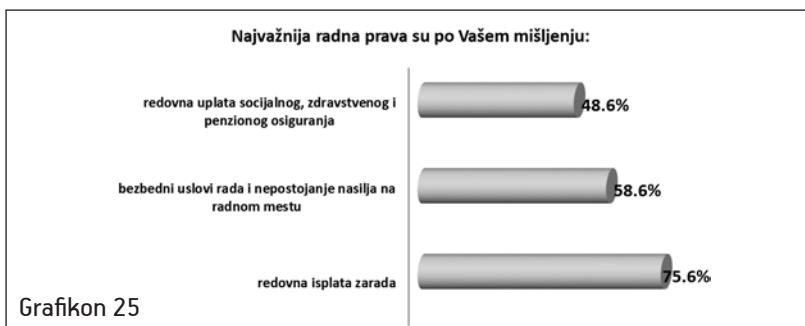
Validnih odgovora je bilo 1025. U ukupnim odgovorima najviše ispitaničica, tri četvrtine (75,6%) smatra da je njihovo najvažnije radno pravo redovna isplata zarada. Na drugom mestu su bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu (58,6%), pa redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja (48,6%); slede jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena (36,4%) i osmočasovno radno vreme (29,3%); na dnu lestvice prioriteta je dodatno plaćanje prekovremenog rada (20,9%), (grafikon 24, 25; tabela 15). Kada bismo pokušali da protumačimo ovakve odgovore mogli bismo da probamo da ih posmatramo kao u ogledalu: ono što se smatra potencijalno najvećim problemom, ili rizikom, označava se kao najvažnije pravo. U tom smislu, možemo da čitamo da je najveći strah žena od toga da im zarade neće biti redovno isplaćivane, da će na radnom mestu biti izložene različitim oblicima i vidovima nasilja i da im, čak i kada dobijaju neku zaradu, uz nju neće biti uplaćivani odgovarajući porezi i doprinosi, koji treba da im garantuju socijalnu sigurnost, kako u neposrednoj budućnosti, tako i kada se penzonišu.

Najvažnija radna prava su po Vašem mišljenju:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Juž- ne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
osmočasovno radno vreme	67	29,9%	68	25,6%	105	32,5%	60	28,3%	300	29,3%
redovna isplata zarada	155	69,2%	204	76,7%	257	79,6%	159	75,0%	775	75,6%
bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu	144	64,3%	164	61,7%	187	57,9%	106	50,0%	601	58,6%

redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja	118	52,7%	154	57,9%	126	39,0%	100	47,2%	498	48,6%
jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena	97	43,3%	92	34,6%	145	44,9%	39	18,4%	373	36,4%
dodatno plaćanje prekovremenog rada	45	20,1%	66	24,8%	50	15,5%	53	25,0%	214	20,9%
nešto drugo	2	,9%	3	1,1%	0	0,0%	0	0,0%	5	,5%

Tabela 15.

Nekoliko ispitanica je iskoristilo mogućnost da dodatno obrazloži svoje odgovore ili ponudi drugo mišljenje. Dodati odgovori se kreću od od pomalo utopijskog „da radiš šta hoćeš i koliko hoćeš ako hoćeš”, preko naglašavanja ekonomске krize i krize zapošljavanja koja grožava pravo na rad („mogućnost da se zaposlim”), kritike selektivne primene zakona („poštovanje svih članova u Zakonu o radu - svih! A ne selektivno”), kao i isticanja važnosti stvaralačke dimenzije rada („stvaranje osećaja korisnosti i ličnog doprinosa”).

Po regionima, najveća neslaganja, i statistički najveće razlike postoje oko odgovora „jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena”. Ovo je najbitnije za ispitanice u Šumadiji i zapadnoj Srbiji (45%) i regionu Beograda (43,3%), a najmanje bitno za ispitanice u istočnoj i južnoj Srbiji (18,4%). Za ispitanice u različitim regionima takođe se ne pokazuje kao podjednako važna redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja. Ovo najvažnijim smatraju u najvećem procenitu ispitanice iz Vojvodine, više od polovina njih (57, 9%), i u regionu Beograda (52,7%); slede ispitanice iz južne i istočne Srbije (47,2%), dok je za nepune dve petine žena iz Šumadije i zapadne Srbije (39,0%) ovo bitno radno pravo; Bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu su važni za preko polovinu ispitanica u svakom od ispitivanih regiona. Dodatno plaćanje prekovremenog rada ne nalazi se u vrhu prioriteta radnih prava naših ispitanica. U Šumadiji i Zapadnoj Srbiji kao važno radno pravo ga vidi 15% žena, dok je u istočnoj i južnoj Srbiji bitan za četvrtinu (25%) ispitanica ([grafikon 24](#); [tabela 15](#)). Oko toga da je redovna isplata zarada najvažnije pravo u oblasti rada postoji visoko slaganje ispitanica: skoro 70% njih u beogradskom regionu misli tako, a taj procenat je još viši u drugim regionima, dostižući čak 80% u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Iznenadujući je rezultat da izuzetno malo ispitanica smatra da je osmočasovno radno vreme među važnim radnim pravima. Ni trećina ispitanica poštovanje osmočasovnog radnog vremena ne vidi kao bitno radno pravo. Tek malo preko četvrtine (26%) je važno za žene iz Vojvodine, do nepune trećine (32%) u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Bilo bi značajno ispitati šta je sve dovelo do toga da osmočasovno radno vreme, kao istorijska tekovina borbe za dostojanstven i human rad, postane manje važan kao prepoznato radno pravo. Da li je to zbog toga što se osmočasovno radno pravo podrazumeva kao dosegnuto pravo, ili je pak reč o tome da se situaciji deprivirane ekonomije u kojoj su poslovi nestalniji i nesigurniji nego ranije, prečutno prihvata fleksibilizacija rada, koja uključuje i prekovremeni rad, često bez odgovarajuće nadoknade?

Kada se odgovori na ovo pitanje ukrste sa verskim opredeljenjem ispitanica, pokazuje se da se statistički gledano najveće razlike pojavljuju oko procene važnosti jednakih plata za jednak rad muškaraca i žena. Da je jednak plaćanje za jednak rad važno radno pravo smatra 26,7% vernica, dok to misli skoro duplo više (51,3%) neverujućih, i 43,0% onih koje se verski ne izjašnjavaju ([tabela 61](#)). Svi ostali odgovori: bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja, dodatno plaća-

nje prekovremenog rada, redovna isplata zarada i doprinosa, i na kraju osmočasovno radno vreme, se javljaju sa znatno manjim razlikama u odnosu na versku opredeljenost.

Najvažnija radna prava po Vašem mišljenju su:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat			
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se					
	N	%	N	%	N	%				
osmočasovno radno vreme	Da	156	30.0%	54	28.3%	88	28.5%	0.318	0.853	
	Ne	364	70.0%	137	71.7%	221	71.5%			
redovna isplata zarada	Da	407	78.3%	131	68.6%	232	75.1%	7.119	0.028*	
	Ne	113	21.7%	60	31.4%	77	24.9%			
bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu	Da	282	54.2%	128	67.0%	187	60.5%	10.129	0.006**	
	Ne	238	45.8%	63	33.0%	122	39.5%			
redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja	Da	268	51.5%	82	42.9%	148	47.9%	4.294	0.117	
	Ne	252	48.5%	109	57.1%	161	52.1%			
jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena	Da	139	26.7%	98	51.3%	133	43.0%	45.288	0.000**	
	Ne	381	73.3%	93	48.7%	176	57.0%			
dodatačno plaćanje prekovenog rada	Da	126	24.2%	36	18.8%	51	16.5%	7.591	0.022*	
	Ne	394	75.8%	155	81.2%	258	83.5%			
nešto drugo	Da	1	.2%	1	.5%	3	1.0%			
	Ne	519	99.8%	190	99.5%	306	99.0%			

Tabela 61.

Razlike u stepenu obrazovanja najoštiriјe se pokazuju prilikom procene važnosti bezbednih uslova rada i nepostojanja nasilja na radnom mestu. Visokoobrazovane žene u najvećem procentu ističu važnost ovog radnog prava (71,1%), slede one sa srednjom školom (52,8%), pa one sa osnovnom školom (30,3%), (tabela 62). Ovo najverovatnije ima veze s jedne strane sa vrstom poslova i uslovima rada u kojima rade žene sa različitim stepenom obrazovanja - ponajviše se ta razlika može videti između onih koje imaju samo osnovno i onih koje imaju visoko obrazovanje - (formalni vs. neformalni sektor; poslovi po ugovori vs. poslovi bez ugovora, na crno; bolje plaćeni poslovi vs. slabije plaćeni poslovi), a sa druge strane sa činjenicom da su obrazovanije žene najverovatnije u većoj meri upoznate sa konceptom nasilja na radnom mestu, rodno zasnovanog nasilja, pa ga u većoj meri i prepoznaju i ističu kao problem. Slično su raspoređene i razlike u opredeljivanju za važnost jednakih plata za jednak rad muškaraca i žena. Dok 46,5% visokoobrazovanih ispitanica to smatra važnim radnim pravom, sa

njima se slaže 30,3% onih sa srednjom, i samo 17,4% onih sa osnovnom školom (**tabela 62**). Ako iskombinujemo versko opredeljenje sa obrazovanjem ispitanica, i regionalnom pripadnošću, pokazuje se da mahom žene sa nižim obrazovanjem, one koje se opredeljuju kao vernice, i koje žive u istočnim i južnim delovima Srbije, ne smatraju da su jednaka plata za jednak rad žena i muškaraca među važnim radnim pravima.

Najvažnija radna prava po Vašem mišljenju su:		Stručna sprema						HI - kvadrat	
		Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/doktorat			
		N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
osmočasovno radno vreme	Da	44	40.4%	150	33.7%	106	22.7%	20.407	0.000**
	Ne	65	59.6%	295	66.3%	361	77.3%		
redovna isplata zarada	Da	81	74.3%	343	77.1%	348	74.5%	0.922	0.631
	Ne	28	25.7%	102	22.9%	119	25.5%		
bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu	Da	33	30.3%	235	52.8%	332	71.1%	72.311	0.000**
	Ne	76	69.7%	210	47.2%	135	28.9%		
redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja	Da	61	56.0%	224	50.3%	210	45.0%	5.365	0.068
	Ne	48	44.0%	221	49.7%	257	55.0%		
jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena	Da	19	17.4%	135	30.3%	217	46.5%	44.481	0.000**
	Ne	90	82.6%	310	69.7%	250	53.5%		
dodatačno plaćanje prekovremenog rada	Da	23	21.1%	101	22.7%	90	19.3%	1.615	0.446
	Ne	86	78.9%	344	77.3%	377	80.7%		
nešto drugo	Da	1	.9%	1	.2%	3	.6%		
	Ne	108	99.1%	444	99.8%	464	99.4%		

Tabela 62.

Interesantan je, međutim, podatak koji se dobija ukrštanjem stepena obrazovanja sa odgovorom koji ističe važnost osmočasovnog radnog vremena kao radnog prava. Iako je, sumarno uzeto, osmočasovno radno vreme prepoznato kao najmanje važno radno pravo među ponuđenima u anketi, primetna je statistički značajna razlika u pogledu odgovora žena sa različitim nivoom obrazovanja. Osmočasovno radno vreme se pokazuje kao najvažnije ženama sa najnižim obrazovanjem (40,4%), nešto manje važnim onima sa srednjom školom (33,7%), i najmanje važno onima sa visokim obrazovanjem (22,7%), (**tabela 62**). Očigledno, žene sa najnižim obrazovanjem, koje često rade na teškim, loše plaćenim, povremenim i privremenim poslovima (u industriji ili sektoru usluga), najčešće su i najteže iskorišćavane kada je u pitanju

broj radnih sati u nedelji/mesecu i pravična nadoknada za rad. One u najvećem broju slučajeva rade i najteže, fizički zahtevne poslove. Višokobrazovane žene, pak, imaju više mogućnosti za upošljavanje, a nije retko da posao nalaze preko, i uz pomoć, digitalnih alatki; da su, ako nisu zaposlene u preduzećima, bankama, javnom sketoru, samozaposlene, frilenserke, da rade mnoge (nove) poslove u novim sferama rada koji ne poznaju radno vreme, pa se zahtev za osmočasovnim radnim vremenom u novim generacijama čini pomalo staromodan, a pomalo i nerealan kada su u pitanju novi oblici i uslovi rada. Ostala radna prava su podjednako zastupljena u odgovorima ispitanica sa različitim nivoom obrazovanja.

Da li se poštuju radna prava žena?

Na pitanje kako se poštuju njihova radna prava validno je odgovorilo 908 ispitanica. Ovaj za skoro 10% manji broj odgovora može posvedočiti o nesigurnosti ispitanica kada je u pitanju znanje o njihovim radnim pravima, pa se osećaju manje sigurno i sposobno da nedvosmisleno odgovore na ovo pitanje, koje je, za razliku od mnogih drugih, nudilo samo dva moguća odgovora: uglavnom da i uglavnom ne, sa mogućnošću da se dopišu ona prava koja im se po njihovom mišljenju krše.

Da li se poštuju Vaša radna prava?	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
uglavnom da	127	66,1%	193	82,8%	239	80,2%	133	71,9%	692	76,2%
uglavnom ne	65	33,9%	40	17,2%	59	19,8%	52	28,1%	216	23,8%
Total:	192	100,0%	233	100,0%	298	100,0%	185	100,0%	908	100,0%

Tabela 16.

Odgovori ispitanica pružaju relativno dobру sliku o stanju radnih prava u Srbiji. Više od tri četvrtine ispitanica (76,2%) kaže da se njihova

radna prava uglavnom poštuju, dok nepuna četvtina (23,8%) smatra da to uglavnom nije slučaj ([grafikon 26](#); [tabela 16](#)).

Posmatrano po regionima, ispitanice iz Vojvodine (82,8) i Šumadije i zapadne Srbije (80,2%) u najvećem procentu smatraju da im se radna prava uglavnom poštuju, nešto manje tako misle žene u južnoj i istočnoj Srbiji (71,9%), dok je najmanji procenat njih (66,1%) iz Beogradskog regiona odgovorio da se njihova radna prava uglavnom poštuju. Trećina ispitanica (33,9%) iz Beogradskog regiona smatra da se njihova radna prava uglavnom ne poštuju, što je skoro duplo više nego u Vojvodini i Šumadiji i Zapadnoj Srbiji ([grafikon 26](#); [tabela 16](#)).

Dve trećine neverujućih (67%) smatra da se njihova radna prava uglavnom poštuju, dok isto misli čak 81,4% vernica i 73,0% onih koje se verski ne izjašnjavaju ([tabela 61](#)).

Najvažnija radna prava po Vašem mišljenju su:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat			
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se					
	N	%	N	%	N	%				
osmočasovno radno vreme	Da	156	30.0%	54	28.3%	88	28.5%	0.318	0.853	
	Ne	364	70.0%	137	71.7%	221	71.5%			
redovna isplata zarada	Da	407	78.3%	131	68.6%	232	75.1%	7.119	0.028*	
	Ne	113	21.7%	60	31.4%	77	24.9%			
bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu	Da	282	54.2%	128	67.0%	187	60.5%	10.129	0.006**	
	Ne	238	45.8%	63	33.0%	122	39.5%			
redovna uplata socijalnog, zdravstvenog i penzionog osiguranja	Da	268	51.5%	82	42.9%	148	47.9%	4.294	0.117	
	Ne	252	48.5%	109	57.1%	161	52.1%			
jednaka plata za jednak rad muškaraca i žena	Da	139	26.7%	98	51.3%	133	43.0%	45.288	0.000**	
	Ne	381	73.3%	93	48.7%	176	57.0%			
dodatno plaćanje preko-vremenog rada	Da	126	24.2%	36	18.8%	51	16.5%	7.591	0.022*	
	Ne	394	75.8%	155	81.2%	258	83.5%			
nešto drugo	Da	1	.2%	1	.5%	3	1.0%			
	Ne	519	99.8%	190	99.5%	306	99.0%			

Tabela 61.

Približno isti procenat ispitanica sa osnovnom (72,0%) i srednjom školom (70%) smatra da im se radna prava uglavnom poštuju, dok među visokoobrazovanim tako misli 82,4% ispitanica ([tabela 64](#)).

Kada se sve navedeno uzme u obzir, proizilazi da je među ženama iz Vojvodine i Šumadije i zapadne Srbije, zatim među onima koje su vernice i među visokoobrazovanima najveći procenat onih koje smatraju

da se njihova radna prava uglavnom poštuju; najveću rezervu prema ovome, odnosno stav da se njihova radna prava uglavnom ne poštuju, nalazimo među ženama iz Beogradskog regiona, među onima koje nisu vernice i koje nisu visokoobrazovane (ukupno skoro tri petine, 58% ispitanica sa osnovnom i srednjom školom smatra da se njihova radna prava uglavnom ne poštuju).

Da li se poštuju Vaša radna prava?	Stručna sprema						HI - kvadrat			
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/visoka/postdiplomska/doktorat					
	N	%	N	%	N	%				
uglavnom da	59	72.0%	266	70.0%	365	82.4%	18.260	0.000**		
uglavnom ne	23	28.0%	114	30.0%	78	17.6%				

Tabela 64.

Ko je najodgovorniji za kršenja radnih prava žena?

I na ovo pitanje je zabeležen manji broj odgovora, 925. Moguće je da su žene upoznati sa konceptom reproduktivnih prava, kao i da su spremnije da odgovaraju na pitanja koja su u vezi sa njihovim reproduktivnim izborima, nego kada je reč o radu i radnim pravima. Takođe, treba uzeti u obzir da možda postoji i strah da odgovori na ova pitanja mogu na neki način da ih kompromituju pred njihovim poslodavcima i da dovedu do gubitka posla (naročito u manjim sredinama, gde postoji osećaj da anonimizacija nikada ne može da bude potpuna, i da je uvek moguće da informacije „procure”, makar i neformalnim kanalima) i da se pretvore u egzistencijalnu pretnju. Ponuđeni su odgovori: država, poslodavac i neko drugi (sa mogućnošću objašnjenja ko bi taj drugi bio).

Za kršenje Vaših radnih prava odgovorni su:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
država	158	79,0%	163	69,4%	187	63,0%	140	72,5%	648	70,1%
poslodavac	133	66,5%	159	67,7%	207	69,7%	127	65,8%	626	67,7%
neko drugi	20	10,0%	15	6,4%	15	5,1%	9	4,7%	59	6,4%

Tabela 17.

Sve u svemu, ispitanice su u svojim odgovorima nedvosmisleno izrazile da je država odgovornija za zaštitu njihovih radnih prava nego što su to poslodavci. Implicitno je time država označena i kao krivac u slučajevima kada se njihova radna prava krše ili ugrožavaju. Čak 70% ispitanica smatra da je država odgovorna da štiti njihova radna prava, dok se u nešto manjem procentu, 67,7% kao odgovorni navode poslo-

davci ([grafikon 27](#); [tabela 17](#)). U većem broju nego u odgovorima na druga pitanja ovde je iskorišćena mogućnost dopune odgovora, tako da je zabeleženo 20 odgovora koji otkrivaju strukturalnu prirodu ovog problema i ukazuju na mnogostrukе razloge, formalne i neformalne, institucionalne i vaninstitucionalne, socijalne, političke i kulturne, koji kršenje radnih prava čine mogućim. Iako bi se razlozi, akteri i načini kršenja radnih prava žena mogli podeliti po opštosti, počev od najapstraktnijeg i najobuhvatnijeg kao što je „celokupni kapitalistički sistem”, do najkonkretnijeg - „moj muž” (koji joj ne dozvoljava da radi), ipak ćemo najpre razmotriti dva odgovora koja su najzastupljenija, i koja se mogu i povezati. Šest odgovora naglašava da su za kršenje njihovih radnih prava odgovorni direktno nadređeni: šefovi, menadžeri, treneri (ovome bismo mogli dodati i još dva odgovora koji izvore kršenja radnih prava identificuju u neposrednom poslovnom okruženju, među neposredno nadređenima i među klijentima); isto toliko odgovora kaže da je nedostatak sindikalnog organizovanja zašlužan za kršenje radnih prava. Ova dva odgovora su direktno povezana, jer je kršenje radnih prava moguće, i postaje normalizovano, u kontekstu gde slabi ili se potpuno gubi mogućnost sindikalnog povezivanja zaposlenih i njihova zajednička borba za radna prava.

Ovo nas vodi ka promjenjenom socio-ekonomskom kontekstu koji naročito dobija na snazi posle 2000. godine, kada se društvo i ekonomija usmeravaju u pravcu neoliberalnih reformi, koje fleksibilizuju rad, umanjuju radna prava i povlastice na osnovu rada, i u konačnici čine i sam rad i radnike/zaposlene nesigurnijim, kratkoročnijim, jeftinijim, atomizovanijim i nesposobnijim da se za svoja prava izbore, dovodeći ih u prekarnu poziciju. Ispitanice su ovo prepoznale kao „celokupni kapitalistički sistem”, „društveno-ekonomski sistem”,

„nema sindikata”, „nesigurnost radnog mesta” i „radnici bi trebalo da se više angažuju na zaštitu svojih radnih prava”.

Međutim, kapitalizam ipak ima svoje lokalnije inkarnacije, i načine na koje se ispoljava u različitim socio-političkim kontekstima. Ispitanice tako navode različite razloge koji se odnose na prirodu aktuelnog režima u Srbiji: na dominaciju politike nad ekonomijom kroz partijsku kontrolu ekonomskog života, uključujući zapošljavanje; na klijentelističke odnose na kojima je uspostavljena i održava se aktuelna vlast (partijsko zapošljavanje i privilegije u zamenu za političku podršku vladajućoj partiji); na urušavanje institucija i koncentraciju vlasti i moći u jednoj osobi, koja ih zatim redistribuira poslušnicima; na selektivnu primenu zakona i propisa u zavisnosti od trenutnih interesa, a opet mahom u pravcu jačanja klijentelističkih veza; na odustajanje da se posao radi profesionalno, po zahtevima struke, zakona i propisa, već povinovanje političkoj volji i interesu; konačno, i na pojačani značaj i ulogu crkve i verskih zajednica u društvu. Među ovim odgovorima javljaju se „političari, zbog obaveza prema partiјi”, „nesprovodenje zakona/ Zakon o radu”, „gradonačelnik i direktor (trenutni) ustanova u kulturi sa kojima sam sarađivala 28 godina”, „inspekcija”, „verske zajednice”.

Značajan skup razloga koje su navele ispitanice odnosi se na njihove lične razloge, na kontekst njihove porodice i porodičnih odnosa, što povezuju sa širim socijalnim kontekstom i strukturama koje označavaju kao patrijarhalne. Najzastupljenije među ovim razlozima je osporavanje prava na rad, odnosno onemogućavanje žena da se zaposle. Među onima koji ženama ne dozvoljavaju da rade, ne gledaju sa blagonaklonošću na njihovu želju da rade, ili ih u tome aktivno ili pasivno onemogućavaju su članovi uže i šire porodice, dakle ženama najbliže osobe: muž, muž i deca, svekrva. Sopstvenu slabost, odnosno nemoć da se zauzme i izbori za sebe, navodi jedna ispitanica.

Nema statistički značajnih razlika među ženama iz različitih regiona po odgovorima na ovo pitanje. Većina ispitanica je državu, pa poslodavca navela kao odgovorne za zaštitu radnih prava.

Verska opredeljnost ([tabela 65](#)) se pokazuje kao manji razlog za različite procene važnosti države za zaštitu radnih prava (neverujuće u većem procentu, 79% smatraju da je država odgovorna, naspram 66,5% verujućih), od nivoa obrazovanja (73% onih sa srednjom, i 70% sa visokom spremom smatra državu odgovornom, naspram 59% onih

sa osnovnom školom). Bez obzira na školsku spremu, ispitanice su složne u proceni da je poslodavac odgovoran za zaštitu radnih prava ([tabela 66](#)).

Za kršenje Vaših radnih prava odgovorni su:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
Država	Da	309	66.5%	131	78.9%	206	71.5%	9.407	0.009**
	Ne	156	33.5%	35	21.1%	82	28.5%		
Poslodavac	Da	312	67.1%	105	63.3%	203	70.5%	2.568	0.277
	Ne	153	32.9%	61	36.7%	85	29.5%		
neko drugi	Da	27	5.8%	12	7.2%	20	6.9%	0.604	0.739
	Ne	438	94.2%	154	92.8%	268	93.1%		

Tabela 65.

Za kršenje Vaših radnih prava odgovorni su:	Stručna sprema						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
država	Da	54	58.7%	291	72.8%	301	70.0%	7.046	0.030*
	Ne	38	41.3%	109	27.3%	129	30.0%		
poslodavac	Da	64	69.6%	279	69.8%	280	65.1%	2.216	0.330
	Ne	28	30.4%	121	30.3%	150	34.9%		
neko drugi	Da	4	4.3%	13	3.3%	42	9.8%		
	Ne	88	95.7%	387	96.8%	388	90.2%		

Tabela 66.

Ko može da zaštiti žene kada su im ugrožena radna prava?

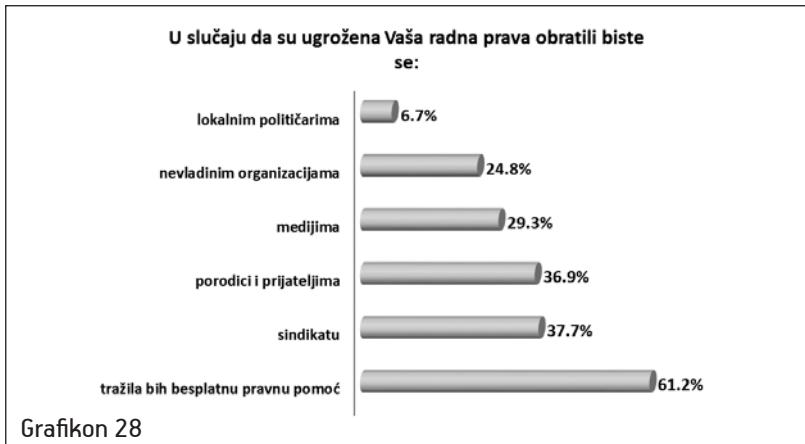
Na ovo pitanje bilo je 1005 validnih odgovora. Pitanje je glasilo: „U slučaju da su ugrožena Vaša radna prava obratili biste se...”, sa ponuđenih šest odgovora. Kada se posmatraju ukupni odgovori, najveći broj ispitanica, 61,2% opredelio se za traženje besplatne pravne pomoći. Skoro upola manji procenat, 37,7% obratio bi se sindikatu, i približno isti broj njih, 36,9% porodici i prijateljima. Svoj problem bi pokušalo da reši uz pomoć medija 29,3% ispitanica, blizu 25% bi se obratilo nevladinim organizacijama, dok je samo 6,7% onih koji bi pomoć potražile kod lokalnih političara. Ovaj poslednji podatak vrlo očito govori o (ne)poverenju koje se ima u lokalne političare, što vidimo i iz odgovora na druga pitanja, gde se političari vide kao deo klijentističke mreže vlasti, a ne kao odgovorni za štićenje javnog dobra i kao zastupnici interesa svoje izborne baze. Ispitanice su ponuđenim odgovorima dodale još i da bi potražile „adekvatnu pravnu pomoć” (šest ispitanica), da bi se obratile sudu ili advokatu, što nam govori da se ponuđena opcija besplatne pravne pomoći možda ne vidi u svim slučajevima kao dovoljno efikasna u rešavanju kršenja radnih prava, ili možda nije u svim sredinama dostupna, ili se smatra da je, ako je deo lokalnih samouprava, takođe viđena kao korumpirana, pa samim tim i inertna, ili ispitanice nisu o toj mogućnosti dovoljno informisane... Inspekcija se takođe navodi kao instanca koja bi mogla da radi na zaštiti radnika u slučajevima kršenja radnih prava.

U slučaju da su ugrožena Vaša radna prava obratili biste se:	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
sindikatu	89	40,5%	83	31,8%	138	43,9%	69	32,9%	379	37,7%
tražila bih besplatnu pravnu pomoć	150	68,2%	178	68,2%	171	54,5%	116	55,2%	615	61,2%
porodici i prijateljima	93	42,3%	103	39,5%	115	36,6%	60	28,6%	371	36,9%
medijima	78	35,5%	67	25,7%	88	28,0%	61	29,0%	294	29,3%
lokalnim političarima	14	6,4%	18	6,9%	15	4,8%	20	9,5%	67	6,7%
nevladinim organizacijama	59	26,8%	63	24,1%	77	24,5%	50	23,8%	249	24,8%

Tabela 18.

Nešto više od polovine ispitanica iz istočne i južne Srbije i iz Šumadije i zapadne Srbije (55%) tražilo bi besplatnu pravnu pomoć u slučaju da su im ugrožena radna prava, dok bi to isto uradilo preko dve trećine žena u Beogradskom regionu i Vojvodini (68%). Poverenje u sindikate generalno nije visoko, ali po ovom pitanju više ga imaju žene iz Šumadije i zapadne Srbije, skoro 44% njih, a manje im veruju u Vojvodini i južnoj i istočnoj Srbiji, oko 32% ispitanica. Porodici i prijateljima najviše bi se okrenule žene iz beogradskog regiona, 42,3%, dok je taj procenat najmanji u južnoj i istočnoj Srbiji, 29% 81([grafikon 28; tabela 18](#)). Svi ostali odgovori nemaju potrebnu statističku značajnost, ali se mora konstatovati da lokalni političari uživaju jako slab ugled i poverenje ispitanica u svim regionima, i da su na poslednjem mestu među onima kojima bi se ispitanice obratile za rešavanje problema.

Kada se odgovori ukrste sa verskim opredeljem, što se poverenja tiče, situacija je ista, ali se statističke značajnosti razlikuju. Naime, najveće razlike u odgovorima između vernica, neverujućih i neopredeljenih nalazimo kod odnosa prema nevladinim organizacijama. Nevladine organizacije kao one koje bi mogle pomoći u rešavanju problema kršenja radnih prava najveće poverenje imaju među neverujućim ženama (40,3%), zatim među onima koje se verski ne opredeljuju (27,5%), a ubedljivo najmanje poverenje imaju među vernicama (17,2%). Ovo nepoverenje može se još ubedljivije izraziti ako kažemo da se čak 83% vernica ne bi obratilo nevladinim organizacijama ako bi im bila ugrožena radna prava. Medijima bi se obratilo 24% vernica i 36% onih koje

Grafikon 28

to nisu. Na porodicu i prijatelje računa 40,5% vernica, 36% neverujućih i 32% onih koje se verski ne izjašnjavaju. Besplatnu pravnu pomoć i pomoć od sindikata tražio bi približan procenat žena bez obzira na versku opredeljenost (tabela 67). Nepoverenje prema lokalnim političarima dele sve ispitanice, bez obzira da li su vernice ili ne.

U slučaju da su ugrožena Vaša radna prava...		Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat			
		Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se					
		N	%	N	%	N	%				
sindikatu	Da	195	39.1%	64	33.5%	118	38.2%	1.863	0.394		
	Ne	304	60.9%	127	66.5%	191	61.8%				
tražila bih besplatnu pravnu pomoć	Da	290	58.1%	124	64.9%	195	63.1%	3.554	0.169		
	Ne	209	41.9%	67	35.1%	114	36.9%				
porodici i prijateljima	Da	202	40.5%	69	36.1%	98	31.7%	6.362	0.042*		
	Ne	297	59.5%	122	63.9%	211	68.3%				
medijima	Da	119	23.8%	69	36.1%	105	34.0%	14.716	0.001**		
	Ne	380	76.2%	122	63.9%	204	66.0%				
lokalnim političarima	Da	38	7.6%	11	5.8%	18	5.8%	1.316	0.518		
	Ne	461	92.4%	180	94.2%	291	94.2%				
nevladinim organizacijama	Da	86	17.2%	77	40.3%	85	27.5%	41.152	0.000**		
	Ne	413	82.8%	114	59.7%	224	72.5%				

Tabela 67.

U slučaju različitog nivoa obrazovanja, primetno je da nevladine organizacije kao one koje bi mogle da pomognu prilikom ugrožavanja radnih prava imaju najmanje poverenja među ženama sa najnižim obrazovanjem (12,3%), i duplo više (26%) među onima sa

srednjim i visokim obrazovanjem. Kada je u pitanju traženje besplatne pravne pomoći, 49% ispitanica sa osnovnom školom se opredeljuje za nju, dok preko 60% onih sa srednjim i visokim obrazovanjem misli tako. Sindikat takođe uliva nešto više poverenja visokoobrazovanim ženama (40,3%), nego onima sa osnovnom školom (27,4%), ([tabela 68](#)). Nema značajne razlike u pogledu obrazovanja u poverenju koje se poklanja porodici i prijateljima, lokalnim političarima i medijima kao onima koji bi mogli pomoći u slučaju kršenja radnih prava.

U slučaju da su ugrožena Vaša radna prava обратили бiste се		Stručna sprema						HI - kvadrat	
		Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ visoka/ postdiplomska/doktorat			
		N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj
sindikatu	Da	29	27.4%	162	37.2%	186	40.3%	6.243	0.044*
	Ne	77	72.6%	273	62.8%	275	59.7%		
tražila bih besplatnu pravnu pomoć	Da	52	49.1%	262	60.2%	298	64.6%	9.039	0.011*
	Ne	54	50.9%	173	39.8%	163	35.4%		
porodici i prijateljima	Da	48	45.3%	149	34.3%	173	37.5%	4.585	0.101
	Ne	58	54.7%	286	65.7%	288	62.5%		
medijima	Da	31	29.2%	123	28.3%	140	30.4%	0.473	0.789
	Ne	75	70.8%	312	71.7%	321	69.6%		
lokalnim političarima	Da	11	10.4%	28	6.4%	27	5.9%	2.890	0.236
	Ne	95	89.6%	407	93.6%	434	94.1%		
nevladinim organizacijama	Da	13	12.3%	115	26.4%	121	26.2%	10.060	0.007**
	Ne	93	87.7%	320	73.6%	340	73.8%		

Tabela 68.

Da li se ispitanicama redovno isplaćuje zarada?

Validnih odgovorana ovo pitanje je bilo 879. Možda su neke ovo pitanje smatrali direktnim ili intruzivnim, ili im je pak iz nekog drugog razloga bilo nezgodno da odgovore.

Da li Vam se redovno isplaćuje zarada	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
da	143	77,7%	192	85,7%	226	76,9%	141	79,7%	702	79,9%
ne, kasni se sa isplatom	38	20,7%	25	11,2%	57	19,4%	27	15,3%	147	16,7%
ne, ne dobijamo platu po više meseci	3	1,6%	7	3,1%	11	3,7%	9	5,1%	30	3,4%
Total:	184	100,0%	224	100,0%	294	100,0%	177	100,0%	879	100,0%

Tabela 19.

Ipak, skoro 80% ispitanica je odgovorilo da im se zarade redovno isplaćuju, blizu 17% je reklo da se zarade ne isplaćuju na vreme i da se sa isplatama kasni, dok je samo mali broj ispitanica, 3,4% rekao da su isplate veoam neredovne i da platu ne dobijaju po nekoliko meseci ([grafikon 29](#); [tabela 19](#)). S obzirom na različiti radni status ispitanica, dopisano je još odgovora, kao dodatno objašnjenje. Njih 11 su penzionerke, i rekle su da im se penzije redovno isplaćuju; njih šest su preduzetnice i samozaposlene, pa je u tom slučaju teže govoriti o redovnoj zaradi u smislu koji ona ima za zaposlene u privatnim firmama ili javnom sektoru, koji imaju potpisane ugovore o radu; njih tri prima nadoknade za tuđu negu i pomoći i neki vid socijalne pomoći; dve više ne rade ali nije jasno da li sada imaju neka primanja; u jednom slučaju napisano je da redovnost isplata zavisi od poslodavca.

Ne postoji značajna razlika u odgovorima na ovo pitanje među regijama. Najveća redovnost isplate zarada je u Vojvodini, 86%. Velika je razlika u isplati zarada ispitanicama sa osnovnom školom i sa višim i visokim obrazovanjem. Redovno zaradu prima 60% ispitanica sa osnovnom školom, 73,4% sa srednjom i čak 89% onih sa visokim obrazovanjem (skoro upola veći nego među ženama sa niskim obrazovanjem), **tabela 70.**

Da li Vam se redovno isplaćuje zarada?	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat			
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se					
	N	%	N	%	N	%				
da	371	84.3%	118	76.6%	209	74.9%	vrednost	značaj		
ne	69	15.7%	36	23.4%	70	25.1%				

Tabela 70.

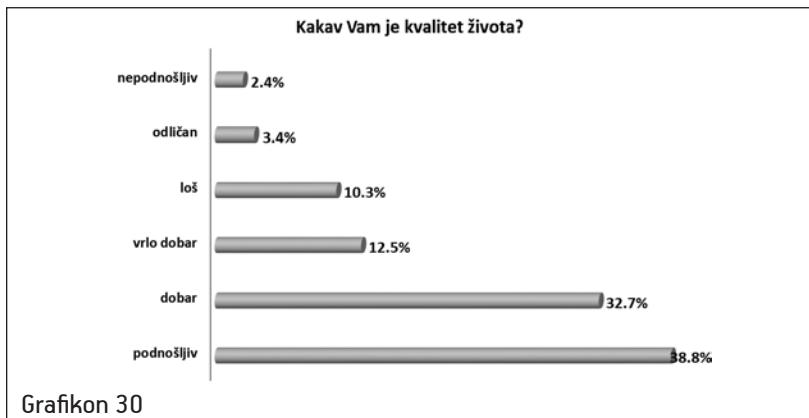
Procena kvaliteta života i zadovoljstva životom

Poslednja dva pitanja odnosila su se na subjektivnu procenu ispitanica o kvalitetu svog života i na identifikovanje činilaca koji su „potrebni” da bi njihov život bio kvalitetat. U prvom pitanju trebalo je da se u proceni kvaliteta svog života opredеле između: nepodnošljiv, loš, podnošljiv, dobar, vrlo dobar i odličan.

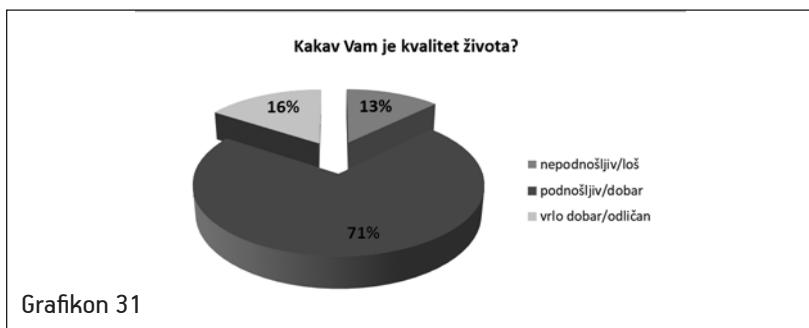
Kakav Vam je kvalitet života?	Beogradski region		Region Vojvodine		Region Šumadije i Zapadne Srbije		Region Južne i Istočne Srbije		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
nepodnošljiv	9	3,9%	2	,7%	3	,9%	11	5,2%	25	2,4%
loš	15	6,5%	25	9,2%	34	10,4%	34	16,0%	108	10,3%
podnošljiv	97	42,0%	93	34,1%	126	38,5%	89	41,8%	405	38,8%
dobar	76	32,9%	96	35,2%	109	33,3%	60	28,2%	341	32,7%
vrlo dobar	25	10,8%	38	13,9%	50	15,3%	17	8,0%	130	12,5%
odličan	9	3,9%	19	7,0%	5	1,5%	2	,9%	35	3,4%
Total:	231	100,0%	273	100,0%	327	100,0%	213	100,0%	1044	100,0%

Tabela 20.

Drugo pitanje je uključivalo različite indikatore: zdravlje, ekonomsku i socijalnu sigurnost, skladan porodični život i odnose, finansijsku moć, profesionalno zadovoljstvo i angažman u društvu i lokalnoj zajednici. Validne odgovore pružilo je 1044 ispitanica. Najveći broj ispitanica smatra da je njihov kvalitet života podnošljiv (38,8%), dobrim ga je ocenilo 32,7%, lošim 10,3%, odličan je za 3,4% i nepodnošljiv za 2,4%. Sažimanjem odgovora dobijamo rezultat da je za 16% ispitanica kvalitet života odličan ili vrlo dobar, za najveći broj ispitanica njih

Grafikon 30

Grafikon 31

71% je podnošljiv i dobar dok je za čak 13% ispitanica nepodnošljiv i loš (grafikon 30,31; tabela 20). Ova kvalifikacija nam govori da je za većinu ispitanica veliki raskorak između kvaliteta života koji je oblikovan ličnim aspiracijama i željama i realnih mogućnosti u društvenom, ekonomskom i političkom kontekstu Srbije danas. Na osnovu samoprocene i subjektivnih iskustava, kvalitet života je na najvišem nivou (odličan i vrlo dobar) u Vojvodini a najmanje uživaju u odličnom kvalitetu života u Regionu Južne i Istočne Srbije 8,9%. U ovom regionu je visoka i stopa nepodnošljivog i lošeg života 21,2%, dok je procenat onih koje smatraju da je podnošljiv i dobar ujednačen sa drugim regionima. Versko opredeljenje ne igra gotovo nikakvu ulogu u proceni o kvalitetu života. Podjednako ga smatraju podnošljivim i dobrim vernice, žene koje nisu vernice, kao i one koje se nisu izjasnile po pitanju verskog opredeljenja. Kada odgovore na ovo pitanje ukrstimo sa stručnom spremom četvrtina žena (26%) sa osnovnom školom svoj kvalitet života ocenjuje kao nepodnošljiv i loš, dok je 9% visokoobrazovanih dalo istu ocenu (tabela 78). Procenat žena koje imaju

najviše obrazovanje i zadovoljne su vrlo dobrim ili odličnim životom je tri puta veći od procenta žena sa osnovnim obrazovanjem koje svoj život procenjuju na isti način.

Na koji način su ispitanice izdvojile i rangirale najbitnije indikatore za kvalitetan život? Na prvom mestu u svim regionima je, kao što smo i očekivali, zdravlje i kreće se u rasponu od 92-95%. Ekonomski i socijalna sigurnost su veoma važne za sve ispitanice. U Regionu Šumadije i Zapadne Srbije za 69% žena dok je u Beogradskom regionu taj procenat 77%. Za kvalitetan život je, dakle, važna ekonomski sigurnost ali ne i finansijska moć - zastupljenost mišljenja da je ona važna za kvalitetan život kreće se od 3% u Regionu Vojvodine do 11% u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije. Skladan porodični život se kotira visoko na lestvici zadovoljstva životom, za skoro 2/3 ispitanica. Regionalno posmatrano, raspon se kreće od 59% u Regionu Južne i Istočne Srbije pa do 71% u Regionu Vojvodine. Najmanje važnim se smatraju profesionalno zadovoljstvo i angažman u društvu i lokalnoj zajednici. U Regionu Južne i Istočne Srbije 13% ispitanica misli da je profesionalno zadovoljstvo važno za kvalitet života, dok ih je u Beogradskom regionu 27,6%. Angažaman u društvu je najmanje bitan, kreće se od 3% u regionu istočne i južne Srbije dok je u Beogradskom regionu i Vojvodini oko 10%.

Ukrštanjem sa verskim opredeljenjem dobijaju se veoma slični rezultati. Zdravlje je najbitnije za sve ispitanice bez obzira na versko opredeljenje i kreće se u rasponu od 91% žena koje nisu vernice do 95% vernica. Ekonomski i socijalna sigurnost je važna za 69% i 78% onih koje se nisu izjasnile, približno su odgovorile i žene koje nisu vernice. Finansijska moć je podjednako nebitna i kreće se od 6-8%. Skladan porodični život preferira 72% vernica u odnosu na 49% žena koje nisu vernice. Statistički značajna razlika je na nivou 0,001. Vernicama je nebitan i angažman u društvu i lokalnoj zajednici: samo 3% vernica smatra to jednim od važnih indikatora, u odnosu na 13% onih žena koje nisu vernice. Statistički je značajna razlika (0,001), između vernica (14%) kojima je profesionalno zadovoljstvo važno i duplo više onih koje nisu vernice ([tabela 77](#)).

Razlike u nivou obrazovanja ne utiču bitno na preferencije ispitanica, osim kod ekonomski i socijalne sigurnosti. Ona je visoko kotirana, ali ne podjednako za sve ispitanice. Važna je za 59% ispitanica sa osnovnom školom, dok je za druge važna u procentu od 74-75%

(tabela 78). Po pitanju vrednovanja finansijske moći za kvalitet života nema značajnih razlika među ženama različitog nivoa obrazovanja. Skladan porodični život je, takođe, podjednako visoko kotiran na leštveci vrednosti kod svih ispitanica i to u procentu od 63% - 64%.

Za kvalitetan život najbitnije je:	Versko opredeljenje ispitanice						HI - kvadrat		
	Vernica		Nije vernica		Ne izjašnjava se				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
zdravlje	Da	503	95.4%	176	91.2%	291	93.3%	4.942	0.085
	Ne	24	4.6%	17	8.8%	21	6.7%		
ekonomski i socijalna sigurnost	Da	363	68.9%	148	76.7%	243	77.9%	9.655	0.008**
	Ne	164	31.1%	45	23.3%	69	22.1%		
skladan porodični život i odnosi	Da	380	72.1%	95	49.2%	181	58.0%	37.895	0.000**
	Ne	147	27.9%	98	50.8%	131	42.0%		
finansijska moć	Da	45	8.5%	15	7.8%	20	6.4%	1.242	0.537
	Ne	482	91.5%	178	92.2%	292	93.6%		
profesionalno zadovolj- stvo	Da	75	14.2%	56	29.0%	62	19.9%	20.711	0.000**
	Ne	452	85.8%	137	71.0%	250	80.1%		
angažman u društvu i lokalnoj zajednici	Da	18	3.4%	25	13.0%	33	10.6%	25.603	0.000**
	Ne	509	96.6%	168	87.0%	279	89.4%		

Tabela 77.

Za kvalitetan život najbitnije je:	Stručna spremam						HI - kvadrat		
	Osnovna škola		Srednja škola		Viša/ viso- ka/ postdi- plomski/ doktorat				
	N	%	N	%	N	%	vrednost	značaj	
zdravlje	Da	106	93.8%	414	92.2%	452	95.8%	5.176	0.075
	Ne	7	6.2%	35	7.8%	20	4.2%		
ekonomski i socijalna sigurnost	Da	67	59.3%	334	74.4%	355	75.2%	12.409	0.002*
	Ne	46	40.7%	115	25.6%	117	24.8%		
skladan porodični život i odnosi	Da	71	62.8%	284	63.3%	300	63.6%	0.024	0.988
	Ne	42	37.2%	165	36.7%	172	36.4%		
finansijska moć	Da	9	8.0%	45	10.0%	27	5.7%	5.901	0.052
	Ne	104	92.0%	404	90.0%	445	94.3%		
profesionalno zadovolj- stvo	Da	2	1.8%	58	12.9%	133	28.2%		
	Ne	111	98.2%	391	87.1%	339	71.8%		
angažman u društvu i lokalnoj zajednici	Da	5	4.4%	31	6.9%	40	8.5%	2.427	0.297

Tabela 78.

TUMAČENJE REZULTATA I KON- TEKSTUALIZACIJA

Demografski profil i stavovi tipične ispitanice

Ako bismo, kroz preovlađujuće odgovore, kao i one najmanje zastupljene, pokušali da predstavimo tipičnu strukturu mišljenja, stavova i predstava žena širom Srbije o stanju njihovih reproduktivnih i radnih prava, to bi izgledalo ovako:

Tipična ispitanica predstavljena kroz ovo istraživanje je u srednjem životnom dobu, ima između 36 i 65 godina, izjašnjava se kao vernica, ima završenu srednju školu i zaposlena je. Upoznata je sa ženskim reproduktivnim pravima. Ona smatra da je pravo da žena samostalno donosi odluke o tome da li će, kada i sa kim imati decu, među najvažnijim reproduktivnim pravima; ona takođe misli da među najvažnija reproduktivna prava spadaju pravo žene na human i dostojanstven porođaj i postporođajni oporavak.

Ona smatra da je abortus jedno od osnovnih ljudskih prava žena. Smatra tako čak i ako je vernica. Ne prihvata da se abortus okarakteriše kao zločin. Veruje da o prekidu trudnoće treba da odlučuje ona

sama, ili u dogovoru sa partnerom. Ako je vernica, sklonija je tome da o prekidu trudnoće odlučuje ravnopravno sa partnerom.

Misli da su opravdani razlozi za prekid trudnoće ako trudnoća ugrožava život žene, ako postoje deformacije ploda i ukoliko je trudnoća rezultat silovanja. Kada je u pitanju prekid trudnoće, najmanje značaja pridaje sopstvenim željama, a najmanje je prihvatljivo ako se prekid trudnoće vrši zbog posvećivanja karijeri.

Smatra da su glavni razlozi za nemanje dece loše zdravstveno stanje, loša finansijska situacija i ekomska, socijalna i politička nesigurnost u državi. Ako živi u okolini Beograda i Vojvodini, nije vernica i ima viši stepen obrazovanja, verovatnije će smatrati da je autonomna odluka da se nemaju deca takođe opravdan razlog za nemanje dece.

Istovremeno, uverena je da odluka o rađanju više dece treba da bude doneta u skladu sa potrebama, željama i interesima žene, to jest nje same. Ne misli da je potrebno rađati više dece zbog toga što je natalitet srpske nacije nizak pa joj preti odumiranje, a ideje o tome da je rađanje dece deo ženske prirode i važne društvene uloge – majke, još uvek su prisutne ali ne preovlađuju.

Institucionalni aranžmani u okviru kojih će rađati i odgajati decu (brak, građanski ili crkveni, kao i vanbračna zajednica ili samostalno roditeljstvo) za nju nisu preterano važni, i u ovom pogledu se naša tipična ispitanica pokazuje kao izvanredno liberalna, pošto je to za nju „nebitno pitanje”. O deci treba da zajednički i podjednako brinu oba roditelja, njeno je čvrsto uverenje. Smatra da u pogledu brige o deci roditeljima najpre u pomoć treba da priteknu institucije za brigu o deci (kako državne, tako i privatne), a ako zatreba i šira porodica i prijatelji. Ona smatra da briga o deci ne sme da bude isključivo obaveza i uloga žene-majke.

Smatra da je zabrana abortusa neprihvatljiva mera, jer krši ljudska prava žena i izlaže ih riziku da ugroze zdravlje pronalazeći alternativne načine za prekid trudnoće. Od države očekuje da omogući ženama zaposlenje i pristojne zarade kojima će moći da zadovolje bar svoje osnovne potrebe i potrebe dece i porodice. Protiv je finansijskog kažnjavanja ljudi koji nemaju decu, a podržava novčano nagrađivanje žena sa više dece.

Istovremeno, nije zadovoljna načinom sprovođenja zakona i propisa koji treba da finansijski pomognu ženama, i smatra da se oni većinom ne sprovode. Ako je trudna, ili je rodila dete, ona je iskusila da finan-

sijska pomoć države ne stiže redovno. Trudnički i porodiljski dodaci se neredovno isplaćuju. Isto tako, upoznata je sa time da se dešava da poslodavci prekidaju radni odnos kada žene zatrudne ili su često na bolovanju zbog male dece.

Ako radi, smatra da je njeno najvažnije radno pravo redovna isplata zarade, a posle toga bezbedni uslovi rada i nepostojanje nasilja na radnom mestu, i redovna uplata zdravstvenog i socijalnog osiguranja. Ograničeno radno vreme (osmočasovni radni dan), kao i zakonska nadoknada za prekovremeni rad su manje bitni od prethodno navedenog. Smatra da se njena radna prava uglavnom poštuju, posebno ako živi u Vojvodini i Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Kaže da joj se zarada redovno isplaćuje. Misli da su za kršenje radnih prava podjednako odgovorni država i poslodavci. U slučaju da su joj radna prava prekršena, najpre bi zatražila besplatnu pravnu pomoć, a tek zatim bi se obratila sindikatima i porodicama i prijateljima. Lokalne političare ne vidi kao saradnike u rešavanju ovih problema, a i nevladine organizacije su na dnu liste onih kojima bi se u ovom slučaju obratila za pomoć.

Zadovoljstvo životom joj nije veliko, preovlađuje utisak da joj je život „podnošljiv i dobar”. Ako živi u Vojvodini, verovatnije je da će biti zadovoljnija kvalitetom života nego da živi u istočnoj i Južnoj Srbiji. Ako je nižeg stepena obrazovanja, verovatnije je da će svoj život oceniti kao „nepodnošljiv i loš”. Konačno, kada procenjuje šta je potrebno za kvalitetan život, ona kaže da je ubedljivo najvažnije zdravlje, zatim ekonomski i socijalna sigurnost, ali ne i finansijska moć. Skladan porodični život se visoko kotira na leštveci zadovoljstva životom, a najmanje su važni profesionalno zadovoljstvo i angažman u društvenoj i lokalnoj zajednici.

Najvažniji zaključci istraživanja:

1. Uprkos evidentnim nastojanjima svih tradicionalnih crkava, u saradnji sa državom, da utiču na odluku o rađanju i da ograniče prava žena u domenu kontrole rađanja, rezultati ovog istraživanja pokazuju da su žene u velikoj meri upoznate sa svojim reproduktivnim pravima, i da u visokom procentu (65%) pridaju značaj samostalnom odlučivanju o tome da li će, kada, koliko i sa kim imati decu; Preferenca neotuđivog prava žene na samostalno odlučivanje o sopstvenom telu izraženija je u razvijenijiim regionima u kojima su žene doživele ličnu emancipaciju i mogućnost da ispolje individualne razlike bez obzira na patrijarhalni model strukturalnih odnosa u organizaciji društvenog života. Iako, počev od 1990-ih, jačaju procesi retradicionalizacije, klerikalizacije i desekularizacije društva, koji, između ostalog, imaju za cilj da reafirmišu tradicionalnu ulogu žene-supruge i žene-majke kao odgovorne za biološku i društvenu reprodukciju, rezultati ovog istraživanja pokazuju da se žene ovim nastojanjima stalno odupiru, sa manjim ili većim uspehom, u želji da očuvaju automiju reproduktivnih izbora i obim i stepen istorijski osvojenih prava.
2. Ispitanice kao najvažnije razloge za nemanje dece ističu zdravstvene i finansijske razloge, kao i ekonomsku, socijalnu i političku nesigurnost u državi. U najvećem procentu žene smatraju da odluka o rađanju više dece treba da bude doneta u skladu sa potrebama, željama i interesima žene, a razlozi koji rađanje povezuju sa „državnim“ i „nacionalnim“ razlozima su mnogo manje zastupljeni. Stepen obrazovanja i verska opredeljenost imaju uticaja na to u kojoj meri žene rađanje povezuju sa kolektivnim vrednostima i interesima.
3. Iako većina ispitanica smatra da je najvažnije reproduktivno pravo žene da odluluje o tome koliko, kada i sa kim će imati decu, njihov odnos prema abortusu nije jednoznačan. Ogromna većina njih smatra da se abortus ne sme tretirati kao ubistvo, i da se žene zbog vršenja abortusa ne smeju stigmatizovati. S druge strane, kada su upitane o

opravdanim razlozima za vršenje abortusa, ispostavlja se da u većini slučajeva opravdavaju abortuse samo u slučaju ugrožavanja zdravlja žene ili nepravilnosti u razvoju ploda, dok su samostalna odluka žene i prekid trudnoće zbog posvećivanja karijeri mnogo slabije vrednovani razlozi. U odnosu prema ovim pitanjima, i u odgovorima na njih se probija duboko ukorenjena predstava o majčinstvu kao ženinoj biološkoj suštini i društvenoj ulozi, uprkos evidentnoj svesti o sopstvenim pravima, koju vidimo u odgovorima na druga pitanja. Ispitanice u podjednakom obimu smatraju da o abortusu treba da odlučuje žena sama, i da tu odluku treba da zajedno donesu partneri (ovo je zastupljenje među vernicama). Očuvanju reproduktivnog zdravlja i korišćenju kontracepcije ne posvećuje se dovoljna pažnja, posebno od strane žena u slabije razvijenim regionima Srbije, onih sa osnovnom školom i vernicama.

4. Istraživanje je pokazalo da žene smatraju da se njihova radna prava uglavnom poštuju. Kao najvažnije radno pravo istakle su redovnu isplatu zarada, a kao najmanje važno su označile prekovremeni rad i zakonski regulisani nadoknadu za njega. Ispitanice su ukazale na mnoge okolnosti u kojima se ženama krše radna prava ili su diskriminisane na radnom mestu, ili u procesu dobijanja posla. Najviše poverenja ukazale su institutu besplatne pravne pomoći, koju bi u najvećem procentu zatražile ukoliko bi im radna prava bila prekršena, dok mediji, sindikati, nevladine organizacije, a naročito lokalni političari, ne uživaju preveliko poverenje. Smatraju da su za zaštitu njihovih radnih prava u podjednakoj meri odgovorni poslodavci i država.

5. Ispitanice imaju prilično jasna očekivanja od države kada je u pitanju zakonska kodifikacija i zaštita njihovih reproduktivnih i radnih prava. Od države očekuju da se više angažuje u stvarnom poboljšanju uslova života za porodice sa decom, umesto deklarativnih izjava i usvajanja mera, planova, strategija, koje ostaju „mrtvo slovo na papiru”. Ispitanice smatraju da se veliki deo postojećih zakonskih odredbi i mera ne primenjuje, neadekvatno primenjuje ili selektivno primenjuje. Od države takođe očekuju da podsticajnim merama omogući ženama sa decom zaposlenje i zarade koje će biti dovoljne za njihov pristojan život i život njihovih porodica.

Država i verske zajednice u Srbiji, pre svega Srpska pravoslavna crkva kao dominantna, zainteresovane su za definisanje pronatalne javne politike, te da rađanje dece i odluku o prekidu trudnoće izmeste iz

sfere privatnog. Međutim, ispitanice smatraju da porodica, država, crkve i verske zajednice, kao i nacionalne institucije ne bi trebalo da se pitaju o rađanju dece i prekidu trudnoće. Ovakav stav ukazuje na rešenost ispitanica da ovo pitanje zadrže u sferi privatnosti, te da država i ostali agensi društva ne bi trebalo da zadiru u ovu sferu. Odgovori na ovo pitanje su nam pokazali da većina žena pristupa prekidu trudnoće kao pitanju privatnog izbora koji ostaje isključivo u krugu partnerskih odnosa. Dakle, klerikalizacija društva i države ne utiče bitno na stavove žena u Srbiji kada je reč o njihovim reproduktivnim i radnim pravima. Primetan je uticaj tradicionalnih normi i patrijarhalnih obrazaca rodnih odnosa naročito u istočnoj i južnoj Srbiji. Ni versko opredeljenje ne utiče značajno na formiranje ovog stava - više od polovine verujućih žena smatra ovo neprikosnovenim pravom svake žene. Pitanja koja se tiču reproduktivnih prava stavljuju ispitanice pred poteškoće da odvoje religijska uverenja od ličnih moralnih preferencija i vrednosti. Verska opredeljenost i stavovi formirani na osnovu religijske doktrine za veliki broj žena nisu jedina perspektiva iz koje odlučuju o prekidu trudnoće, neminovno i često su povezani sa sekularnim stavovima i vrednostima u širem društvenom kontekstu. U tom smislu, na primer, i pored kampanje u javnom diskursu poslednje dve decenije, i pored čestog etiketiranja žena kao čedomorki u Božićnim poslanicama, čak 3/4 vernica ne smatra abortus ubistvom deteta. Dakle, primetan je tradicionalistički diskurs i delimičan uticaj religijskih funkcionera i desničarskih grupa u javnom diskursu.

Stavovi ispitanica o reproduktivnim pravima razlikuju se u odnosu na region, stepen obrazovanja i versko opredeljenje. Osnovno pravo samostalnog izbora u donošenju odluke o ne/rađanju preferira većina žena u ekonomski razvijenijim regionima Srbije, Beogradskom i Regionu Vojvodine, višeg obrazovanja kao i one koje su se izjasnile da nisu vernice ili nisu želele da se izjasne. Međutim, skoro podjednak broj ispitanica vrednuje pravo da samostalno doneše odluku o prekidu trudnoće i pravo partnera da zajedno odluče o potomstvu. Vidimo da su vernice bile veoma neodlučne u opredeljivanju da li da podrže zajedničko odlučivanje ili da daju prednost ženskom glasu i pravu. Iako bi trebalo ova pitanja shvatiti kao uzajamno isključiva, čini se da su pojedine vernice zaokruživale oba odgovora tako da smo došli do podatka da više od 50% vernica podržava i jedan i drugi stav. Značajan broj žena (više od 70% u Regionu Južne i Istočne Srbije), odriče se reproduktivne autonomije i isključivog prava da same odluče o

rađanju dece i prekidu trudnoće, što naročito važi za vernice skoro (75%). Preferencija neotuđivog prava žene na samostalno odlučivanje o sopstvenom telu izraženija je u razvijenijiim regionima u kojima su žene doživele ličnu emancipaciju i mogućnost da ispolje individualne razlike bez obzira na patrijarhalni model strukturalnih odnosa u organizaciji društvenog života. U Regionu Južne i Istočne Srbije, a delimično i u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji, patrijarhalna porodična struktura i tradicionalno prihvaćen autoritet muškarca u odlučivanju o svim bitnim pitanjima, ostaje referentni okvir u kojem više od polovine žena ne želi da isključi muškarca iz procesa odlučivanja o rađanju dece. Podsetićemo i da 93,5% ispitanica smatra da bi roditelji trebalo zajednički i podjednako da se uključe u odgajanje dece. Regionalna razlika postoji i u stavovima vezanim za promovisanje rodne ravnopravnosti od strane države u odgajanju i brizi oko dece. Ispitanice u svim regionima podržavaju ovu meru do 55%, osim ispitanica iz istočne i južne Srbije (27%), one ne vide ulogu države u promovisanju i podržci novom obliku roditeljstva koje bi podrazumevalo podjednaku uključenost oca u sve aspekte odgajanja i ravnopravnu raspodelu dužnosti i obaveza između oca i majke (**tabela 55**). Patrijarhalni modeli rodnih odnosa i roditeljstva su i dalje dominantni u Regionu Južne i Istočne Srbije, a same ispitanice nemaju svest o tome da bi to mogla biti jedna od dužnosti države kroz promovisanje i uvođenje mera praktične populacione politike. Vidimo, dakle, da ispitanice u ostalim regionima jasno izražavaju potrebu za egalitarnim odnosima među partnerima, žene očekuju, že ili na osnovu iskustva anticipiraju promene u rodним odnosima i ulogama. Pojedina istraživanja rodnih praksi roditeljstva pokazuju i dalje rodnu asimetriju i veću uključenost žena. Međutim, takođe ukazuju i na trend deljenih obaveza roditelja i povećano uključivanje očeva u svakodnevne aktivnosti oko dece ali najčešće u okviru zabave i igre (Tomanović, Stanojević, Ljubičić 2016, 52).

Da žene imaju pravo na prekid neželjene trudnoće najmanje podržavaju vernice, žene sa osnovnom školom i žene u Regionu Južne i Istočne Srbije. Međutim, kada su došle u situaciju da konkretno okvalifikuju abortus iste kategorije ispitanica u većini nisu smatralе da je to „ubistvo nerođenog deteta”, a u ubedljivom procentu nisu se složile da je to zločin niti nemoralan i sebičan čin. Generalno, bez obziranja na versko opredeljenje i nivo obrazovanja značajno je da 99% ispitanica ne prihvata da abortus okarakteriše kao zločin niti ga smešta u domen etike. Nerazvijena svest ispitanica o značaju reproduktivnog zdravlja

i korišćenju pristupačne kontracepcije u slabije razvijenim regionima Srbije, kod žena sa osnovnom školom i vernica, indikativan je i ukazuje na neophodnost uključivanja u programe edukacije koji bi svakako trebalo da budu deo pronatalitetne politike države.

Osim opšteprihvatljivih opravdanih razloga za prekid trudnoće kao što su, podjednako, ugroženo zdravlje i život žene i deformacije ploda i urođene po život opasne genetske bolesti, ili opravdani razlog u slučaju silovanja, finansijski razlozi se ne smatraju opravdanim razlogom za prekid trudnoće. Neusaglašenost ovog stava vidljiva je u poređenju sa odgovorima na pitanje o najvažnijim razlozima za nemanje dece, gde je više od polovina ispitanica kao uzrok navela lošu finansijsku situaciju. Međutim, finansijski razlozi, kod većine ispitanica, gube na značaju u situaciji kada bi trebalo iznalaziti opravdanje za abortus. Tradicionalistička kulturna agenda dolazi do izražaja i dovodi u pitanje ne samo pravo na izbor po pitanju želja da se ima ili nema dete, ako žena već ima decu i ne želi više dece, već je posebno uticajna ako se prekid trudnoće opravdava zarad profesionalne karijere. Uvrežena tradicionalistička shvatanja da je karijerizam žene nespojiv sa majčinstvom dolaze do izražaja i u ovom slučaju.

Jedna od predloženih mera za smanjenje broja abortusa, inače prihvaćena u nekim zemljama Evrope, je savetovanje i na predlog predsednika Srbije Aleksandra Vučića „osluškivanje otkucaja bebinog srca”³⁴. Mišljenja ispitanica su skoro ravnomerno podeljena ako sve nabrojane mere svedemo na „prihvatljive” i „neprihvatljive”, s tim što su oko 60% prihvatljive za žene u Regionu Južne i Istočne Srbije ali u skoro istom procentu neprihvatljive za žene u Beogradskom regionu. Većina ispitanica, uzimajući u obzir rezultate u svim regionima, ne smatra ovu meru moralno prihvatljivom, a takođe se slažu da se na taj način krše reproduktivna prava i slobode žene, kao i da takva mera predstavlja nasilje nad ženom. Osim ispitanica u istočnoj i južnoj Srbiji, ostale ispitanice su saglasne da ova mera ne bi smanjila broj abortusa. Poruke Srpske pravoslavne crkve, njeni eksplisitni zahtevi za zabranu abortusa kao na Saboru 2013. godine, o čemu je bilo reči ranije, zatim poruke pojedinih verskih zajednica i desničarskih organizacija u javnom prostoru mogu se tumačiti kao nastojanje da se u Srbiji zabrani prekid trudnoće. Većina ispitanica (85%) njihovo zalaganje smatra

³⁴ „Vučić zloupotrebio i ponizio žene”, *Danas* 19.3.2018. <https://www.danas.rs/drustvo/vucic-zloupotrebio-i-ponizio-zene/> (pristupljeno 10.3.2020.).

neprihvatljivim. Verske norme i vrednosti navedenih institucionalnih i vaninstitucionalnih protivnika abortusa u Srbiji, ne utiču značajno ni na žene koje su se izjasnile kao vernice. Za podjednak broj vernica važnija su reproduktivna autonomija i prava, a zabrana abortusa je neprihvatljiva jer smatraju da će žene iznalaziti rizične načine za prekid trudnoće i time ugroziti sopstveno zdravlje.

Regionalne razlike su izražene u stavovima ispitanica o jednoj od mera populacione politike - novčanom nagrađivanju žena sa viže dece. U ekonomski razvijenijim regionima, kao što je Beogradski i Region Vojvodine, samo petina smatra ovu meru prihvatljivom dok u slabije ekonomski razvijenim regionima skoro polovina ispitanica podržava novčano nagrađivanje. Kao što su pokazali rezultati odgovora na druga, slična pitanja, finansijski momenat kao presudno važan ćešće ističu ispitanice sa nižim obrazovanjem budući da najčešće imaju niže zarade, odnosno, da su obično zaposlene na poslovima koji su manje plaćeni. Ekonomski razlozi značajno utiču na smanjenje stope rađanja - vidimo da i ispitanice naglašavaju važnost redovnih prihoda roditelja, finansijsku sigurnost i državnu materijalnu podršku roditeljstvu. Uspostavljanje sistema državne podrške retko je i u razvijenijim zemljama, ali kod ispitanica postoji svest da je ona važna, za razliku od slabo razvijene svesti o zaštiti reproduktivnog zdravlja.

Očekivanja od države se jednim delom oslanjaju na finansijsku podršku ženama koje odluče da imaju više dece, ali za većinu žena u Srbiji podsticajna mera za rađanje je u sferi rada. To znači da žene očekuju obezbeđivanje zaposlenja i adekvatnih zarada od kojih bi mogle da izdržavaju decu (ne u smislu da im država garantuje posao, već da omogućava zapošljavanje). Takođe, žene od države očekuju da garantuje i štiti njihova radna prava, kao i da pruža institucionalnu podršku u brizi o deci. Ispitanice su takođe veoma svesne kršenja radnih prava trudnica i porodilja i ispoljavaju vrlo kritički stav prema državi po ovom pitanju. Uzeti ukupno, odgovori na ovo pitanje ukazuju na to da, uprkos proklamovanim vrednostima i merama koje država donosi u cilju povećanja nataliteta, ona ne čini dovoljno kako bi zaista pomogla žene koje se odluče da rode, naročito one koje su zaposlene, pa treba da usaglašavaju roditeljske i profesionalne obaveze. Umanjivanje stečenih prava u prošlosti, kako mera podrške u odgoju dece, tako i finansijske pomoći trudnicama, porodiljama i porodicama s decom, žene posmatraju kao oblike kršenja njihovih prava; a uslovljavanje

zapošljavanja i ostanka na poslu odlukom da nemaju, ili imaju određeni broj dece, vide kao kršenje svojih radnih prava. S druge strane, iako imaju jasna i nemala očekivanja od države, ispitanice pokazuju izrazito nepoverenje prema političarima kao predstavnicima države, i oni su poslednja instanca kojoj bi se obratili u slučaju kršenja svojih radnih prava. Istraživanje pokazuje da političari u Srbiji, bar među ženskim delom, imaju izuzetno loš ugled i da im se ne veruje.

Ukoliko bismo žezele da uporedimo rezultate istraživanja o reproduktivnom zdravlju iz 2008. godine, sa rezultatima iz aktuelnog istraživanja, to bi bilo moguće samo u pojedinim pitanjima, imajući u vidu rezervu da pitanja nisu bila identično formulisana, iako su se odnosila na identične ili slične probleme. Na primer, pokazuje se da su ispitanice danas odlučnije po pitanju kvalifikovanja abortusa kao ubistva, nego što je bio slučaj 2008. Naime, da abortus nije ubistvo 2008. godine smatralo je 56,2% ispitanica, dok je danas taj procenat mnogo viši - 83,5%. Isto tako, abortus je kao „ubistvo nerođenog deteta“ 2008. godine kvalifikovalo 42,76% ispitanica, dok se danas za takvu kvalifikaciju opredelilo samo 16,4% ispitanica. Pitanje odgovornosti za kontracepciju u istraživanju iz 2008. godine je bilo postavljeno direktnije nego u ovom istraživanju, tako da je 2008. godine 66,06% žena izjavilo da smatra da je kontracepcija odgovornost oba partnera, dok ju je kao isključivu odgovornost žena video 16,92% ispitanica, a isključivu odgovornost muškaraca približnih 16,62%. Takođe, u ranijem istraživanju 69% ispitanica smatra da o rađanju/abortusu treba da odlučuju roditelji zajedno; da o tome odlučuje isključivo žena misli 20,16%, zatim 6,69% njih smatra da o tome odlučuje lekar, približno jednak broj njih smatra da su to otac nerođenog deteta i verska zajednica sa 1,72%/1,62%, i na kraju država sa 1,01%.

Iako je pitanje bilo drugačije postavljeno, i odnosilo se na donošenje odluke o abortusu, planiranju porodice i brizi o deci, u istraživanju iz 2019. godine se pokazalo da ideja o deljenju odgovornosti nije predstavljala samo trend, već da je reč o procesu koji ohrabruje oba roditelja da učestvuju u odlukama koje se donose u vezi sa rađanjem dece i podelom odgovornosti u porodici. Nije sasvim jasno, i na to ovo istraživanje nije ni moglo da pruži odgovore, da li je željeni egalitarni model roditeljskih odnosa proizvod demokratizacije rodnih uloga i porodičnih odnosa, ili je, pak, reč o neotradicionalnoj porodici, u kojoj oba roditelja učestvuju u donošenju odluka o rađanju i odgoju

dece, s ograničenjima koje postavljaju tradicionalno koncipirane rodne uloge, s njima pripadajućom asimetrijom moći.

U istraživanju iz 2008. godine zaključeno je da se „54% ispitanica se izjasnilo da za pad nataliteta u Srbiji uzroke treba tražiti u niskom standardu, zatim u nepovolnjem položaju žena 16,21%, u lošim i nepristupačnim uslovima zdravstvene zaštite 9,42%, u feminističkim idejama: slobodi izbora i autonomiji žena 3,55%; u uticajima sa Zapada kojima odgovara odumiranje srpskog naroda 7,4% ispitanica; u egoizmu, hedonizmu i karijerizmu žena 6,59%, a 2,33% njih je navodilo da misli da je to: sve navedeno; politička situacija; seksualna nesposobnost muškarca; seksualno ne/vaspitanje; državna politika i to loša, naročito u ekonomiji; loša socijalna politika; činjenicu da je stopa nezaposlenosti velika i da mnoge žene ne mogu sačuvati radno mesto (menjati zakon o radu); političare; pomerene vrednosti u odnosima muž-žena; loša organizacija i zakoni države koji ne podržavaju podstiču parove - žene da se odluče da planiraju porodicu; itd.” (Zajović 2009, 276). To znači da skoro 80% ispitanica u istraživanju iz 2008. godine smatra da se razlozi za pad nataliteta u Srbiji moraju tražiti u lošoj ekonomskoj situaciji i nepovoljnim uslovima za ostvarivanje zdravstvene zaštite, kao i u opštem nepovolnjem položaju žena u društvu. Ovi rezultati slažu se sa rezultatima novog istraživanja iz 2019. godine, u kojima smo ženama postavile pitanje koji su razlozi za neimanje dece, a gde su se one u velikom broju opredelile da su loše zdravstveno stanje (65,9%), loša finansijska situacija (50,2%) i opšta nesigurnost u državi - ekomska, socijalna i politička (34,9%) - uzrok nemanja dece. U oba istraživanja pokazalo se da „visoki” razlozi, kao i patriotski ciljevi, koje postavljaju i podržavaju Država i Crkva, nisu od bitnog značaja za žene kada se opredeljuju za to da ne rađaju, ili da rađaju više dece. Autonomno odlučivanje o svom telu i svom životu ostaje, nakon svega, najbliži izbor za većinu ispitanica, kako 2008. godine, tako i danas.

Literatura:

- Arandarenko, Mihail, Gordana Krstić, Jelena Žarković-Rakić. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Blagojević, Mirko. 2011. „Aktuelna religioznost građana Srbije.” U *Religioznost u Srbiji 2010.: istraživanja religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija*, ur. Andrijana Mladenović, 13-33. Beograd: Hrišćanskih kulturni centar, Centar za evropske integracije, Fondacija Konrad Adenauer.
- Drezgić, Rada. 2016. Istorija kontrole rađanja u Srbiji: Sprečavanje i/ ili prekid trudnoće. *Sociologija* LVIII (3): 335-349.
- Đurđev, Branislav, Danijela Arsenović. 2015. „Demografski razvoj i populaciona politika Republike Srbije”. U *Demografska politika u Republici Srpskoj – stvarnost i potrebe*. Banja Luka: ANURS knj. 34, Odeljenje medicinskih nauka knj.10, 71-80.
- Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2019. „Feministička ekonomija u kontekstu poluperiferije - primer Srbije”. U Amila Ždralović (prir.). *Rod i ekonomija*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 18-26.
- Jandrić, Maja, Dejan Molnar. 2017. *Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji: koliko je Srbija daleko od EU?*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Krek, Maja. 2018. „Šta znači ‘prosečna zarada’ ako je većina nema?”. *Peščanik*. 04.01.2018. <https://pescanik.net/sta-znaci-prosecna-zara-da-ako-je-vecina-nema/>.
- Mihailović, Srećko. 2016. *Od novinara do nadničara: prekarni rad i život*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma, Fond za otvoreno društvo i Dan graf.

- Ori, Martina, Malcolm Sargeant. 2013. „Introduction”. U Martina Ori and Malcolm Sargeant (eds.). *Vulnerable Work and Precarious Working*. Cambridge Scholars Publishing.
- Pantović, Jovana, Sarita Bradaš, Ksenija Petovar. 2017. *Položaj žena na tržištu rada*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Radić, Tatjana. 2011. Pregled istraživanja „Religioznost u Srbiji 2010”. U *Religioznost u Srbiji 2010.: istraživanja religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija*, ur. Andriana Mladenović, 13-33. Beograd: Hrišćanski kulturni centar, Centar za evropske integracije, Fondacija Konrad Adenauer.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2006. *Religioznost i tradicija: vezanost za religiju i crkvu u Srbiji na raskršću milenijuma*. Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Radulović, Lidija. 2002. „Crkveni rituali životnog ciklusa: krštenje i venčanje”. U *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini*. Beograd: GEI SANU, Posebna izdanja, knj. 48, 77-93.
- Rašević, Marija, Katarina Sedlecki. 2011. Pitanje postojanja aboritusne kulture u Srbiji. *Stanovništvo* 1: 1-13.
- Rašević, Mirjana. 2009. Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo* 2: 53-65.
- Standing, Guy. 1999. „Global Feminization Through Flexible Labour: A Theme Revisited”. *World Development*. Vol. 27. No. 3, 583-602.
- Stevanović, Jasmina. 2012. „Reprodukтивна права у Србији”. U Adriana Zaharijević (prir.). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 84-91.
- Stone, V. Katherine. 2006. Flexibilization, Globalization and Privatization: Three Challenges to Labour Rights in Our Time”. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 44. No. 1, 78-104.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. 2016. *Po-stajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik.
- Van Eyck, Kim. 2003. „Flexibilizing Employment: An Overview”. *SEED Working paper No. 41*. InFocus Programme on Boosting Em-

ployment Through Small Enterprise Development Job Creation and Enterprise Department. Geneva: Internationa Labour Office.

Van Eyck, Kim. 2002. *Neoliberalism and Democracy: The Gendered Restructuring of Work, Unions and the Colombian Public Sphere*. Unpublished Dissertation. University of Washington, Seattle.

Vander Dalen, Kristin. 2013. „Uticaj ‘mera štednje’ na žene u Evropi: žene plaćaju krizu”. Marks 21. 5.5.2013. <https://marks21.info/uticaj-mera-stednje-na-zene-u-evropi-zene-placaju-krizu/>.

Wichterich, Christa. 2015. *Seksualna i reproduktivna prava*. Heinrich Böll Stiftung.

Yuval-Davis, Nira. 2004. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.

Zajović, Staša. 2009. „Jaz između stvarnosti i iskustva žena i klerikalizacija u Srbiji”. U Staša Zajović (ur.). *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom, 275-280.

Izvori:

„Stojiljković: Pratićemo primenu Zakona o agencijskom zapošljavanju i zvoniti na uzbunu”, „Danas”, 2.3.2020. <https://www.danas.rs/ekonomija/stojiljkovic-praticemo-primenu-zakona-o-agencijskom-zapo-sljavanju-i-zvoniti-na-uzbunu/>.

RZS, Anketa o radnoj snazi, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20200228-kretanja-na-trzistu-rada-u-cetvrtom-kvartalu-2019/?s=2400>.

Euractiv.rs, <https://naslovi.net/cir/2012-06-29/euractiv/stopa-nezaposlenosti-u-srbiji-rekordnih-25-5/3605828>.

Lj. Bukvić, „Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene”, Danas, 27.4.2016. <https://www.danas.rs/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>.

„I u Geoksu radnici moraju da nose pelene”, Radio 021, <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/140471/I-u-Geoksu-radnici-moraju-da-nose-pelene.html>.

https://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/Serbien_Ser_web.pdf.

Katarina Đorđević, „Novi zakon nepovoljan za trudnice”, „Politika”, 4.4.2019. <http://www.politika.rs/sr/clanak/426632/Drustvo/Novi-zakon-nepovoljan-za-trudnice>.

Dveri srpske, časopis za nacionalnu kulturu i društvena pitanja , god. XI, br.44, 4/2009, Beograd.

„Strašna statistika: U Srbiji godišnje više od 150.000 abortusa”, 6.6.2015. <https://iskra.co/srbija/strasna-statistika-u-srbiji-godisnje-vise-od-150-000-abortusa/>.

„Patrijarh Irinej: Čedomorstvo je najveći zločin ovog veka”, 5.3.2018. <https://www.espresso.rs/vesti/drustvo/230927/patrijarh-irinej-cedomorstvo-je-najveci-zlocin-ovog-veka>.

Zoran Glavonjić, „Svake godine grad manje u Srbiji” 20.01.2020. Radio slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/godis-nje-grad-manje-u-srbiji/30387544.html>.

„Saopštenje za javnost”, 4.6.2013. Zvanični sajt Srpske pravoslavne crkve. http://www.spc.rs/sr/saopshcenje_za_javnost_10.

„Mitropolit opet šokira, Amfilohije: srpskinje pobiju više dece nego Hitler i Musolini”, *Blic*, 15.10.2017. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/mitropolit-opet-sokira-amfilohije-srpkinje-pobiju-vise-dece-nego-hi-ller-i-musolini/559m619>.

„Božićna poslanica nadbiskupa Hočevara; Ovo je praznik ljubavi koja otvara vrata razvoja i nepretka”, *Blic* 24.12.2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/bozicna-poslanica-nadbiskupa-hocevara-ovo-je-praznik-ljubavi-koja-otvara-vrata/x7nr32k>.

„Odgovor iz Patrijaršije Zorani Mihajlović”, 26.10.2017. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2918587/odgovor-iz-patrijarsije-zorani-mihajlovic.html>.

„Vitalni događaji, 2018”. Republika Srbija, Republički zavod za statistiku. 28.6.2019. <https://www.stat.gov.rs/vesti/?a=18&s=1803>.

„Vučić zloupotrebio i ponizio žene”, *Danas* 19.3.2018. <https://www.danas.rs/drustvo/vucic-zloupotrebio-i-ponizio-zene/>.

„Mere populacione politike”, Kabinet Ministra bez portfelja zaduženog za demografiju i populacionu politiku. <http://www.mdpp.gov.rs/latinica/populaciona-politika-mere.php>.

„Za prvo dete pomoći 300.000 umesto 100.000 dinara, više novca i za one koji planiraju drugo dete”, *Blic* 23.11.2019. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/za-prvo-dete-pomoc-300000-umesto-100000-dinara-vise-novca-i-za-one-koji-planiraju/4efjb5j>.

Crkveno pravo, Beograd 1973.

<https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/200418/200418-vest6.html>.

CIP